

ΒΙΩΜΕΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΚΑΙ ΤΡΟΧΙΕΣ ΖΩΗΣ
ΟΥΣΙΟΕΞΑΡΤΗΜΕΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΩΝ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΤΗΣ ΚΡΙΣΗΣ.
ΜΙΑ ΠΡΟΚΑΤΑΡΚΤΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΚΗ ΔΙΕΡΕΥΝΗΣΗ

*Ιωάννα Τσίγκανου**

Το αντικείμενο του έργου

Ερευνητικές προσπάθειες, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, έχουν υποδείξει ότι στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης η παράμετρος του φύλου χρήζει περαιτέρω διερεύνησης. Ιδιαίτερα στη χώρα μας, όπως έχει τονιστεί παραπάνω, έρευνα που διεξήχθη με την έναρξη της τρέχουσας οικονομικής κρίσης είχε καταδείξει ότι η επιδημιολογία της εξάρτησης στον πληθυσμό των γυναικών εμφανίζει πολλά κενά, καθώς ο πληθυσμός των ουσιοεξαρτημένων γυναικών χαρακτηρίζεται από μεγαλύτερο σκοτεινό αριθμό, είναι και παραμένει σχετικά *αόρατος* –και σε μεγαλύτερο βαθμό από τους άνδρες ουσιοεξαρτημένους– τόσο για το επίσημο σύστημα ποινικού ελέγχου αλλά, κυρίως, για το σύστημα του ιατρικού-θεραπευτικού ελέγχου.¹ Στη βάση των ευρημάτων αυτών, ως στελέχη του ΕΚΚΕ και του ΟΚΑΝΑ από κοινού αποφασίσαμε να συνεχίσουμε την προγενέστερη συνεργασία των δύο φορέων σε ερευνητικό επίπεδο και να διερευνήσουμε, έστω και προκαταρκτικά, συγκεκριμένα ερωτήματα, τα οποία είχαν ήδη αναδειχθεί κατά την προγενέστερη ερευνητική μας συνεργασία. Στο πλαίσιο αυτό αποφασίσαμε να ασχοληθούμε ερευνητικά με το τοπίο της ουσιοεξάρτησης των γυναικών στη χώρα. Επιπλέον, αποφασίσαμε να ιχνηλατήσουμε

* Διευθύντρια Ερευνών ΕΚΚΕ.

1. Βλ. σχετικά και το Μέρος Πρώτο του παρόντος.

τις όποιες επιπτώσεις της τρέχουσας οικονομικής κρίσης στο τοπίο αυτό, καθώς η Ελλάδα βρέθηκε στο *μάτι αυτού του κυκλώνα* κατά την τελευταία δεκαετία.²

Στη βάση της συνεργασίας των δύο φορέων (ΕΚΚΕ – ΟΚΑΝΑ) εντάσσεται και η παρούσα ερευνητική πρωτοβουλία, που αφορά τη διενέργεια μιας μικρής εμβέλειας προκαταρκτική ποιοτική έρευνα, υπό τη μορφή της μελέτης περίπτωσης, σε πληθυσμό ουσιοεξαρτημένων γυναικών, οι οποίες έχουν αναζητήσει θεραπευτική στήριξη στις δομές του ΟΚΑΝΑ και βρίσκονται ήδη στο τελευταίο στάδιο της αποθεραπείας και της κοινωνικής τους επανένταξης.³ Οι λόγοι που υπαγόρευαν αυτήν την επιλογή συμπυκνώνονται στα εξής: η ποιοτική μεθοδολογία προσφέρεται με μοναδικό τρόπο για τη διερεύνηση σε βάθος περιοχών γνώσης και κοινωνικής εμπειρίας εν πολλοίς αδιευκρίνιστων, κρυφών, και ως εκ τούτων ερευνητικά σχετικά απαραίτητων. Ο προκαταρκτικός χαρακτήρας της διερεύνησης, αφενός, και η επικέντρωση της ερευνητικής μας προσοχής σε ένα βασικό υπόδειγμα θεραπευτικής αντιμετώπισης –αυτό του ΟΚΑΝΑ– αφετέρου, στο οποίο άλλωστε είχε εξασφαλιστεί απρόσκοπτη πρόσβαση, μας υπαγόρευαν την επιλογή της μελέτης περίπτωσης.⁴ Εκ των λόγων αυτών τα πορίσματα της ερευνητικής μας εργασίας δεν υπακούουν στη ρήτρα της γενίκευσης.

Στη συνέχεια, η επιλογή του πληθυσμού των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, και μάλιστα εκείνων που είχαν αποφασίσει να *εξέλθουν από την αφάνεια* και να αναζητήσουν θεραπευτική φροντίδα σε επίσημο φορέα απεξάρτησης, ως πληθυσμού της ερευνητικής μας προσπάθει-

2. Βλ., ενδεικτικά και αντί άλλων, *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (2011), Ειδικό τεύχος «Η Ελλάδα σε κρίση», 134-135· *Επιστήμη και Κοινωνία* (2013-14), Ειδικό θεματικό αφιέρωμα «Αιτίες της κρίσης», 31· *Κοινωνιολογική Επιθεώρηση* (2014), Ειδικό θεματικό τεύχος «Η κρίση», 1· Αφουξενίδης (επιμ.) (2012).

3. Η ερευνητική ομάδα συγκροτήθηκε με την συμμετοχή ερευνητών/τριών από το ΕΚΚΕ και τον ΟΚΑΝΑ ως εξής: εκ μέρους του ΕΚΚΕ στην υπεύθυνη ομάδα έργου συμμετείχαν οι Δρ Ιωάννα Τσίγκανου (Διευθύντρια Ερευνών, ΕΚΚΕ) και η Δρ Κατερίνα Ηλίου (Κύρια Ερευνήτρια, ΕΚΚΕ). Εκ μέρους του ΟΚΑΝΑ συμμετείχαν οι Δρ Χαρίκλεια Τοατοαρώνη (Προϊσταμένη Τμήματος Έρευνας και Αξιολόγησης ΟΚΑΝΑ), Δρ Παρασκευή Καρακούλα (Τμήμα Έρευνας και Αξιολόγησης ΟΚΑΝΑ), Δρ Αγγελική Κίτσιου (Τμήμα Έρευνας και Αξιολόγησης ΟΚΑΝΑ), Μάνος Κουκίδης (Μ.Σc., Τμήμα Τεκμηρίωσης, ΟΚΑΝΑ).

4. Βλ., ενδεικτικά και αντί άλλων, Becker (1992)· Stake (2003).

ας, διήγειρε την επιστημονική μας φαντασία σε μια προσπάθεια κατανόησης του άδηλου, του μη γνωστού, του αόρατου και αδιευκρίνιστου. Με στόχο λοιπόν ένα αρχικό ερευνητικό *πλησίασμα* της βιωμένης εμπειρίας και της τροιάς ζωής ουσιοεξαρτημένων γυναικών στη χώρα μας εν μέσω κρίσης, προσεγγίσαμε το ερευνητικό μας πεδίο. Μας ενδιέφερε, κυρίως, να κατανοήσουμε, όχι μόνο τη σχέση του φύλου με την ουσιοεξάρτηση, αλλά και την ουσιοεξάρτηση των γυναικών υπό συνθήκες παρατεταμένης οικονομικής κρίσης. Πρόκειται, δηλαδή, τελικά για τη διερεύνηση μιας αλληλουχίας κρίσεων: κρίσεων ταυτότητας και φύλου, κρίσεων ουσιοεξάρτησης και θεραπείας, κρίσεων ανθρωπιστικών, ηθικών αξιών και οικονομικών.

Η μεθοδολογία και τα εργαλεία της έρευνας

Όλα τα παραπάνω καθόρισαν τόσο την ερευνητική στρατηγική μας όσο και τα ερευνητέα θέματα. Λόγω του προκαταρκτικού χαρακτήρα της ερευνητικής μας προσπάθειας, αλλά και τη διάθεση όλων των μελών της ερευνητικής ομάδας για μια προσωπική εμπλοκή στο ερευνητικό πεδίο, αναζητήσαμε τις βιωμένες εμπειρίες των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας γυναικών στη βάση ενός αρκετά δομημένου οδηγού συνέντευξης. Το προσφορότερο εργαλείο για την διερεύνηση την οποία επιχειρήσαμε θα ήταν η αφήγηση ζωής ή η βιογραφική συνέντευξη. Εμείς επιλέξαμε τη διεξαγωγή προσωπικών συνεντεύξεων σε βάθος, στη βάση της διαμόρφωσης ενός κοινού και αρκετά δομημένου οδηγού συνέντευξης, ο οποίος βοηθάει στην ομογενοποίηση της ερευνητικής διαδικασίας, όταν η ποιοτική διερεύνηση συντελείται από περισσότερους του ενός ερευνητές. Από την άλλη πλευρά, οι διαφορετικές ειδικότητες και επαγγελματικές εμπειρίες των εμπλεκόμενων ερευνητών/τριών στην έρευνα και η δι-υποκειμενική επεξεργασία του συλλεγέντος υλικού διασφάλισε έναν πολύ ικανοποιητικό βαθμό τριγωνισμού, ο οποίος και μας επιτρέπει να διακινδυνεύσουμε τον ισχυρισμό μιας μεγαλύτερης αντικειμενικής διάστασης των πορισμάτων που εκτίθενται στην παρούσα μελέτη καθώς και σε λοιπές μελέτες του παρόντος τόμου, οι οποίες έχουν συνταχθεί από συμμετέχοντες/-ουσες στην έρευνα και βασίζονται σε αποτελέσματα της ερευνητικής μας προσπάθειας. Επιπρόσθετα, ο δομημένος οδη-

γός συνέντευξης που διαμορφώσαμε ήταν δομημένος μόνο ως προς την ακολουθία των θεμάτων που θίγονταν, έτσι ώστε να διασφαλιστεί σε κάθε περίπτωση ο ίδιος βαθμός *παρέμβασης* –οπωσδήποτε περιορισμένης– του ερευνητή στην ανακλιντική πορεία της μνήμης και των βιωμένων εμπειριών των υποκειμένων της έρευνάς μας. Με αυτόν τον τρόπο, η προσωπική συνέντευξη παρείχε ένα ευρύ πλαίσιο αφηγηματικής προσέγγισης και προοπτικής στην ερευνητική διαδικασία, η δε έναρξη της συνέντευξης σμαινόταν από μια έκκληση στις αφηγήτριες/ερωτώμενες να αναφερθούν με τρόπο ελεύθερο και ανεμπόδιο στις σημαντικές στιγμές της ζωής τους και μάλιστα με οποιαδήποτε χρονική αλληλουχία εκείνες επέλεγαν. Επρόκειτο για μια αβίαστη επίκληση στα ορόσημα της τροχιάς ζωής τους, κατά τις ερωτώμενες, τόσο εντός όσο και εκτός χρήσης. Τέλος, η συγκεκριμένη αυτή ερευνητική στρατηγική την οποία ακολουθήσαμε καθορίστηκε εν μέρει και από το γεγονός ότι ο πληθυσμός μας αποτελείτο από *αποθεραπευόμενα ακόμη* πρώην ουσιοεξαρτημένα άτομα. Στην περίπτωση αυτή, όπως και σε άλλες περιπτώσεις που τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας τελούν υπό ένα κάποιο είδος θεραπευτικής αγωγής ή μέριμνας, η υιοθέτηση ενός περισσότερο ή λιγότερο δομημένου οδηγού συνέντευξης περιορίζει τις πιθανότητες μεθοδολογικών ολισθημάτων κατά την ερευνητική διαδικασία της συνέντευξης, όπως, ενδεικτικά, απροσδόκητη και απροσδιόριστη *χαλάρωση* της συνέντευξης, αλληλοδρασιακή *καθοδήγηση* ερευνητών και ερευνώμενων, συναισθηματικοί και ψυχολογικοί *κίνδυνοι και διακινδυνεύσεις* (μη αποδεκτό *ρίσκο*), κ.λπ. Οπωσδήποτε, η επαγγελματική και η ερευνητική εμπειρία των μελών της ομάδας έργου προσέφερε *εγρήγορση* ως προς τα ζητήματα αυτά, αλλά και ως προς την ερευνητική τους διαχείριση και μεταχείριση. Το γεγονός μάλιστα ότι τόσο οι ερευνήτριες όσο και οι ερωτώμενες ήταν γυναίκες διευκόλυνε την ερευνητική *μυσταγωγία* της προσωπικής συνέντευξης.

Εκτός από τις σημαντικές στιγμές του βίου των ουσιοεξαρτημένων γυναικών της έρευνάς μας, μάς απασχόλησαν έντονα και λοιπά θέματα, όπως, η τροχιά ζωής των γυναικών αυτών προ χρήσης, εντός χρήσης, εντός της θεραπείας, όνειρα, ελπίδες και μελλοντικές προοπτικές του βίου. Κάποια θέματα αναδύθηκαν αυτόματα στις προσωπικές αφηγήσεις των ερωτώμενων γυναικών, αν και δεν τέθηκαν ρητά, όπως η σχέση ουσιοεξάρτησης και οικογένειας, ιδιαίτερα της μητρό-

τητας, η σχέση ουσιοεξάρτησης, εκπαίδευσης και εργασίας, η σχέση ουσιοεξάρτησης και ποινικής ή/και θεραπευτικής αντιμετώπισης στη χώρα, η σχέση ουσιοεξάρτησης και κρίσεων.

Ο πληθυσμός της έρευνας

Η έρευνα διεξήχθη κατά τους μήνες Μάρτιο -Μάιο του 2019 με τη συμμετοχή δέκα (10) γυναικών, οι οποίες βρίσκονταν υπό θεραπεία στις Μονάδες του ΟΚΑΝΑ, και μάλιστα στη Φάση Συνεχιζόμενης Προστίδας, σύμφωνα με το Πλαίσιο Λειτουργίας του ΟΚΑΝΑ (2012). Οι έξι (6) εξ αυτών είχαν κατά τον χρόνο της έρευνας διακόψει σταδιακά τη χορήγηση υποκατάστατων και βρίσκονταν σε θεραπεία στη Μονάδα Κοινωνικής Επανένταξης. Η διάρκεια του προγράμματος αυτού κυμαίνεται από δώδεκα 12 έως 24 μήνες. Οι τέσσερις (4) ερωτώμενες τελούσαν υπό χαμηλή δοσολογία υποκατάστατου για μεγάλο χρονικό διάστημα και βρίσκονταν σε θεραπεία στη Μονάδα Εντατικής Ψυχοκοινωνικής Υποστήριξης ΜΕΨΥ Αθήνας (στάδιο προεπανάταξης). Η διάρκεια του προγράμματος αυτού κυμαίνεται από 6 έως 18 μήνες. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι οι συνεντεύξεις διεξήχθησαν με όσες θεραπευόμενες το επιθυμούσαν και βρίσκονταν στο στάδιο της επανένταξης, πλην μίας περίπτωσης η οποία υπαναχώρησε. Αυτός ήταν ο τρόπος διαμόρφωσης του παραπάνω αριθμού των δέκα συνεντεύξεων και όχι βάσει κάποιας άλλης προκαθορισμένης επιλογής ή κριτηρίου.

Ως προς τα κοινωνικο-δημογραφικά δεδομένα του πληθυσμού της έρευνας, οι ηλικίες των ερωτώμενων γυναικών κυμαίνονται από τα 25 μέχρι τα 60 έτη. Επτά (7) εκ των ερωτώμενων γυναικών είναι άγαμες, δύο (2) σε διάσταση και μία (1) διαζευγμένη. Ωστόσο, τρεις (3) εκ των επτά (7) άγαμων ερωτώμενων γυναικών συμβιώνουν με τον σύντροφό τους. Τέσσερις (4) εκ των ερωτώμενων είναι μητέρες. Δύο (2) εξ αυτών με δύο τέκνα η καθεμία και δύο με ένα τέκνο η κάθε μία.

Ως προς τα χαρακτηριστικά απασχόλησης και επαγγέλματος των ερωτώμενων γυναικών, τέσσερις (4) εκ των δέκα ερωτωμένων είναι άνεργες. Μία εκ των ανέργων ερωτώμενων λαμβάνει επίδομα κοινωνικής πρόνοιας λόγω ασθένειας HIV. Οι υπόλοιπες έξι εργάζονται. Δύο (2) εξ αυτών είναι ιδιωτικές υπάλληλοι, μία (1) είναι δημοτική

υπάλληλος, μία (1) συνταξιούχος και μία (1) εργάζεται με σύμβαση εργασίας ορισμένου χρόνου ως συνοδός σχολικού λεωφορείου. Ως προς το επίπεδο εκπαίδευσης, όλες οι ερωτώμενες έχουν ολοκληρώσει την πρώτη υποχρεωτική βαθμίδα εκπαίδευσης. Δύο (2) εκ των ερωτώμενων είναι απόφοιτες Δημοτικού. Μία (1) είναι απόφοιτος Γυμνασίου και μία (1) εξ αυτών φοιτά κατά τη διάρκεια της έρευνας σε εσπερινό γυμνάσιο και αναμένει την ολοκλήρωση της συγκεκριμένης βαθμίδας, προκειμένου να προχωρήσει στην επόμενη. Τρεις (3) εκ των ερωτώμενων έχουν ολοκληρώσει το Γενικό Λύκειο. Μία (1) είναι απόφοιτος ΙΕΚ και μία (1) απόφοιτος ΑΕΙ, και συγκεκριμένα της Σχολής Καλών Τεχνών. Τέλος, μία (1) εκ των ερωτώμενων είναι απόφοιτος Μεταπτυχιακού προγράμματος σπουδών και συγκεκριμένα στις οικονομικές επιστήμες.

Τα κοινωνικο-δημογραφικά δεδομένα του πληθυσμού των γυναικών της έρευνάς μας συγκεντρωτικά θεωρούμενα μας βοηθούν να διατυπώσουμε τις εξής σκέψεις: πρόκειται για έναν πληθυσμό γυναικών με σχετικά ικανοποιητικό εκπαιδευτικό επίπεδο (αφού οι περισσότερες έχουν ολοκληρώσει σπουδές στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση), γεγονός που στο σύγχρονο καταμερισμό εργασίας που καταδυναστεύεται από πληθωρισμό προσόντων (*“credentials inflation”*)⁵ δημιουργεί αναντίστοιχη ένταση στην αγορά εργασίας, ενώ για τον μισό πληθυσμό της έρευνας αντιστοιχεί σε αποκλεισμό από την αγορά εργασίας. Ο αποκλεισμός αυτός μάλιστα αφορά γυναίκες που βρίσκονται στην ακμή της παραγωγικής ηλικίας. Πρόκειται επιπρόσθετα για γυναίκες που διαβιούν, ως επί το πλείστον, μόνες ή είναι μόνες μητέρες. Είναι φανερό ότι απουσιάζει από τη ζωή τους μια σταθερή έγγαμη ή πυρηνική οικογενειακή σχέση. Επιπρόσθετα, όπως προέκυψε από την έρευνα, όλες οι συμμετέχουσες ήρθαν σε επαφή με εξαρτητικές ουσίες σε νεαρή ηλικία, στα προεφηβικά, εφηβικά και μετεφηβικά χρόνια. Συγκεκριμένα, το εύρος της ηλικίας έναρξης της χρήσης κυμαίνεται ανάμεσα στα 11-22 έτη.

Αυτές οι διαπιστώσεις εξετάζόμενες στο πλαίσιο της επιδημιολογίας της εξάρτησης στη χώρα και σε συνάρτηση με τα ερευνητικά ευρή-

5. Βλ. σχετικά με τη σχέση εκπαίδευσης και απασχόλησης για την κοινωνική ένταξη ή τον αποκλεισμό «μειονεκτούντων» ιδιαίτερα κοινωνικών ατόμων και ομάδων, σε εποχές πληθωρισμού προσόντων, Tsiganou et al. (1999).

ματα της έρευνας του ΕΚΚΕ – ΟΚΑΝΑ η οποία διεξήχθη το 2011 (βλ. μέρος πρώτο του παρόντος), υποδεικνύουν ότι οι γυναίκες πρώην χρήστριες εξαρτησιογόνων ουσιών της έρευνάς μας, οι οποίες βγήκαν από την αφάνεια και αναζήτησαν θεραπεία σε επίσημη δομή της χώρας, όπου κι εμείς τις συναντήσαμε, είναι γυναίκες με πολλά χρόνια στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης, γυναίκες κατά κανόνα μόνες ή εκπρόσωποι μονογονεϊκών οικογενειών ως μητέρες, γυναίκες που δεν διαθέτουν την υποστήριξη οικογενειακού δικτύου, με χαμηλή ή μηδενική ένταξη στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας, κατ' αναντιστοιχία με το εκπαιδευτικό τους επίπεδο και την παραγωγική τους ηλικία.

Ως προς τα χαρακτηριστικά αυτά, και αναφορικά με την επιδημιολογία της εξάρτησης στη χώρα θα λέγαμε ότι η περίπτωση των γυναικών της έρευνάς μας βρίσκεται σε καλύτερη κοινωνική θέση ή κατάσταση στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης από τους μετανάστες χρήστες (κατά κανόνα άνδρες), σε χειρότερη, όμως, από τους γηγενείς άνδρες χρήστες. Διαθέτουν, δηλαδή, ένα στοιχείο κοινωνικής ευαλωτότητας που εξαρτάται μόνο μερικώς από την παράμετρο του φύλου, ως ταυτοτικού χαρακτηριστικού, καθώς κυρίαρχα συναρτάται με την παράμετρο του φύλου ως δομικού χαρακτηριστικού της διακριτικής εις βάρος των γυναικών πρόσβασης και παραμονής στην αγορά εργασίας. Επιπρόσθετα η κοινωνική ευαλωτότητα των γυναικών στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης προσομοιάζει εν μέρει και με την κοινωνική ευαλωτότητα των μεταναστών καθώς πρόκειται για δύο πληθυσμούς που υστερούν όχι μόνο ως προς την ορατότητα στο θεραπευτικό σύστημα της χώρας αλλά και ως προς την ύπαρξη υποστηρικτικού οικογενειακού δικτύου καθώς και ως προς τις προϋποθέσεις ομαλής κοινωνικής ένταξης ή επανένταξης. Οι γυναίκες του πληθυσμού της έρευνάς μας φαίνεται πως διακατέχουν μια ενδιάμεση θέση στην ιεραρχία της κοινωνικής ευαλωτότητας ανάμεσα στην κατίσχυση των γηγενών ανδρών ουσιοεξαρτημένων και την περισσότερο ευάλωτη κοινωνική θέση των μεταναστών –κατά κανόνα ανδρών– χρηστών στη χώρα μας.

Τα παραπάνω καταδεικνύονται και από τον πλήρη κατάλογο των γυναικών οι οποίες έχουν ενταχθεί στα θεραπευτικά προγράμματα του ΟΚΑΝΑ και από τις οποίες αναζητήσαμε τον πληθυσμό της έρευνάς μας (βλ. Πίνακας 1).

Πίνακας 1
Χαρακτηριστικά γυναικών που λαμβάνουν υπηρεσίες
από δομές του ΟΚΑΝΑ

Ηλικιακή κατηγορία	Απόλυτος αριθμός	Ποσοστό %
29 ετών	23	2,77%
30-39 ετών	184	22,20%
40-49 ετών	291	35,10%
50-59 ετών	262	31,60%
60-69 ετών	69	8,32%
70-79 ετών	0	0,00%
80+ ετών	0	0,00%
Οικογενειακή κατάσταση		
Άγαμη	438	47,71%
Έγγαμη	207	22,55%
Διαζευγμένη	191	20,81%
Χήρα	55	5,99%
Σε διάσταση	27	2,94%
Τέκνα (N:%)		
Ναι	400	43,53%
Όχι	519	56,47%
Αριθμός παιδιών		
1 παιδί	298	57,42%
2 παιδιά	150	28,90%
3 παιδιά	49	9,44%
4 παιδιά	16	3,08%
5 παιδιά	2	0,39%
6 παιδιά	3	0,58%
7 παιδιά	1	0,19%
Εκπαιδευτικό επίπεδο		
Κανένα	11	1,21%
Δημοτικού	154	16,89%
Γυμνασίου	203	22,26%
Λυκείου	375	41,12%
Μεταλυκειακές/τεχνικές σχολές	74	8,11%
Ανώτατης εκπαίδευσης (ΑΕΙ/ΤΕΙ)	91	9,98%
Μεταπτυχιακό/Διδακτορικό	4	0,44%

Βασικά πορίσματα

Από το εξαιρετικά πλούσιο υλικό της ποιοτικής μας έρευνας, το οποίο εκτείνεται σε περισσότερες από 500 σελίδες μεταγεγραμμένου κειμένου, σε μια πρώτη *ανάγνωση* σταχυολογήσαμε μερικά από τα πλέον σημαντικά ευρήματα, τα οποία παρατίθενται σε διακριτές ενότητες κατωτέρω.⁶ Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι οι ενότητες αυτές διαμορφώθηκαν με βάση το υλικό της έρευνας, προέκυψαν από αυτό και δεν συνιστούν προκατασκευασμένες εννοιολογικές κατηγοριοποιήσεις.

Τα «ορόσημα» του βίου

Αποφασίσαμε να προτάξουμε στην παρουσίαση των αποτελεσμάτων της έρευνας τις σημαντικές «στιγμές» στις τροχιές ζωής των ερωτώμενων γυναικών, όπως οι ίδιες τις αξιολόγησαν και μας τις εμπιστεύτηκαν. Πρόκειται για μια διαδικασία *απελευθέρωσης* που προσομοιάζει στην ψυχιατρικά καλούμενη «ενδοβολή» και, όπως κι εκείνη, οδηγεί κατά κάποιο τρόπο στον απεγκλωβισμό του «ψυχικού εγκλεισμού» γεγονότων⁷ μέσα από μια διαδικασία προβολής του παρελθόντος, στο παρόν. Όπως υποστηρίζεται, «η ιδιοποίηση μιας εμπειρίας επιτελείται μέσα από την πράξη της δημιουργίας αναπαραστάσεων γι' αυτήν. Μπορεί να πρόκειται για κάποιο μοναδικό γεγονός που μας υποχρεώνει να αλλάξουμε τις πεποιθήσεις μας ή τον τρόπο ζωής μας, αλλά μπορεί εξίσου να πρόκειται για μια σειρά νέων εμπειριών. Η διεργασία αυτή απαιτεί πάντοτε την παρέμβαση ενός προνομαϊκού συνομιλητή που επικυρώνει την εμπειρία μας από τον κόσμο αναγνωρίζοντας ότι μας ανήκει προσωπικά».⁸ Δεν είναι όμως όλες οι εμπειρίες ευχάριστες και αξιομνημόνευτες, κάποιες μάλιστα αποδεικνύονται «δύσκολο να συμβολιστούν επειδή είναι υπερβολικά βάνανυσες ή αναπάντεχες».⁹ Στην περίπτωση αυτή το κοινωνικό υποκείμενο

6. Στο σημείο αυτό να σημειώσουμε ότι το παρόν κείμενο προήλθε μεν από μια συλλογική ερευνητική προσπάθεια, αντανακλά όμως ιδέες, σκέψεις και αναλύσεις αποκλειστικά και μόνον της συγγραφέως του.

7. Tisseron (2014).

8. Tisseron, ό.π., σελ. 33-4.

9. Tisseron, ό.π., σελ. 34.

που βρίσκεται αντιμέτωπο με τις καταστάσεις αυτές «λυγίζει κάτω από το βάρος που φέρουν τα αισθήματα, τα συναισθήματα, οι σωματικές αντιδράσεις και τα φαντάσματα τα οποία δεν μπορεί να χειριστεί αλλιώς παρά καταχωνιάζοντάς τα σε κάτι σαν ψυχική “ντουλάπα” –και σαν κενοτόπιο ακόμη– περιμένοντας έως ότου μπορέσει να δημιουργήσει αναπαραστάσεις».¹⁰

Αναζητώντας τα «ορόσημα» του βίου στην παρούσα έρευνα δεν επιδιώξαμε, φυσικά, τον απεγκλωβισμό ενδεχόμενων τραυματισμών με την παραπάνω ψυχιατρική έννοια. Μέσα, όμως, από την ιερή μυσταγωγία των εκμυστηρεύσεων της προσωπικής συνέντευξης με τις γυναίκες ερωτώμενες της κοινωνικής μας έρευνας, μπορέσαμε να εντοπίσουμε τη δημιουργία προσωπικών αναπαραστάσεων του παρελθόντος στο σήμερα, ακόμη και τραυματικών στιγμών του βίου, οι οποίες απεγκλωβίστηκαν, φιλτραρίστηκαν, τιθασεύτηκαν και μας παρουσιάστηκαν. Αυτήν την παρουσίαση των βιωμένων εμπειριών των γυναικών της έρευνάς μας προσπαθούμε στο παρόν κείμενο να ικνυλατίσουμε.

Για τις γυναίκες ερωτώμενες, λοιπόν, κάποιες φορές η ζωή περιγράφεται αναστοχαστικά, ως ένας διαρκής απολογισμός σημαντικών εμπειριών, κατά τρόπο που επιβεβαιώνει το επιχείρημα ότι «οι νέες εμπειρίες που αποκτούμε από τον κόσμο συμβάλλουν στον εμπλουτισμό του ψυχισμού μας και συγκροτούν το θεμέλιο κατοπιών διαδικασιών εμπλουτισμού».¹¹

«Όλα είναι ορόσημα στη ζωή μου, δεν θα πετάξω τίποτα... δεν γίνεται να πετάξω μία μέρα... Όλα υπήρξαν ορόσημα, όλα ήταν σταθμοί, όλα με βοήθησαν, δε θα ξεχάσω τίποτα».

Σε άλλες περιπτώσεις, η χρήση αναδεικνύεται ως ένα παν-περιβάλλον και παν-περιεκτικό ορόσημο όχι μόνο του βίου αλλά κυρίως της ταυτότητας. Εδώ, τα κοινωνικά χαρακτηριστικά της ταυτότητας εκφέρονται ρητά αλλά κυρίως υπόρρητα με δομικούς όρους κοινωνικής απομόνωσης και «εγκλεισμού». Μάλιστα η χρήση, ως πανταχού παρούσα στον βίο των ουσιοεξαρτημένων γυναικών, υπαγορεύει την κοινωνική απομόνωση και τον «εγκλεισμό» τους με τρόπο διαρκή και

10. Tisseron, ό.π.π..

11. Tisseron, ό.π.π., σελ. 33.

παντοτινό. Με αυτόν τον τρόπο αναγορεύεται από το ίδιο το κοινωνικό υποκείμενο σε βαρύνουσας σημασίας παράγοντα που το θέτει στο περιθώριο της ζωής και της κοινωνίας.¹² Η παράμετρος της χρήσης εκ πρώτης όψεως φαίνεται να αγκαλιάζει και να πνίγει τη γυναικεία ταυτότητα προσδίδοντας στα χαρακτηριστικά της ταυτότητας τόσο ατομικό –με την έννοια του προσώπου και όχι της γυναίκας– όσο και, κυρίως, κοινωνικό πρόσημο. Στην πραγματικότητα, όμως, το στερεότυπο της ανδρικής επικυριαρχίας και στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης γλιστράει αυτόματα στο λόγο των γυναικών της έρευνάς μας.

«Δεν έχω κάτι το ιδιαίτερο από τη ζωή μου. Έχει πολλή χρήση, οπότε δεν έχει κάτι το ενδιαφέρον. Έχει πολλή ταλαιπωρία».

«Από τη στιγμή που μπήκα στη χρήση χρωμάτισε όλη μου τη ζωή αυτό... Και σήμερα, ένας πρώην χρήστης είμαι. Δηλαδή, δεν το λέω κοινωνικά. Το λέω προσωπικά. Κοινωνικά, εντάξει, μπορώ να κινηθώ έξω... χωρίς αυτήν την ιδιότητα. Το έχω κάνει, άλλωστε, χρόνια, που είχα μείνει καθαρή. Αλλά, εγώ, όμως, είμαι ένας πρώην χρήστης. Δε φεύγει ποτέ αυτό από πάνω μου».

Στην αποστροφή αυτή του λόγου αναγνωρίζουμε επίσης τόσο το «στίγμα»¹³ όσο και την «ετικέτα»¹⁴ της ουσιοεξάρτησης, τα οποία μάλιστα εμφανίζονται ενσωματωμένα στην παρουσίαση του εαυτού απέναντι στον άλλον ή άλλους με βάση πρωταρχικά τη χρήση και όχι το φύλο. Διαγράφεται δηλαδή με τρόπο καθαρό και αναντίρρητο ο τρόπος με τον οποίο ένα στιγματισμένο άτομο υποστυλώνει την επισημότητα του ταυτότητα καθώς και το πόσο στενά το στίγμα συνδέεται με το στερεότυπο και, επομένως, υπόκειται σε ασυνείδητες προσδοκίες και νόρμες που λειτουργούν ως αόρατοι ρυθμιστές στις κοινωνικές συναντήσεις.¹⁵ Επίσης καταδεικνύεται η κατά Goffman επίδραση του στίγματος στο κτίσιμο της κοινωνικής ταυτότητας αλλά και ανιχνεύεται η ευθυγράμμιση της ταυτότητας του εγώ με την κοινωνική ομάδα.¹⁶ Η παραπάνω αποστροφή, άλλωστε, επιβεβαιώνει πολλαπλές και επαναλαμβανόμενες αναφορές σε έρευνες της ουσιοεξάρτησης διαχρονικά

12. Πρβλ. Becker (1973).

13. Βλ. Τσαλίκογλου (1999)· Goffman (2001)· Stevens (2019).

14. Βλ. Becker (1973), κεφάλαιο 10, Labelling theory reconsidered.

15. Βλ. σχετικά στο Goffman (2001).

16. Βλ. σχετικά στο Goffman, ό.π.π.

και διεθνώς,¹⁷ το οποίο συμπεκνώνεται στη διάχυτη αντίληψη τόσο στον κόσμο της ουσιοεξάρτησης όσο και στους κόσμους της λοιπής κοινωνίας και της πολιτείας, ότι “once a junkie always a junkie”.¹⁸ Επιπλέον, επιβεβαιώνει αντίστοιχα ευρήματα ερευνών για την επίδραση της χρήσης στη διαμόρφωση της αυτοεικόνας και της ταυτότητας των εμπλεκομένων με βάση πρωτίστως την ουσιοεξάρτηση και δευτερευόντως το φύλο.¹⁹

Κεντρικό ορόσημο αναδεικνύεται ο θάνατος αγαπημένων προσώπων.

«Μεγάλος σταθμός είναι ο θάνατος του πατέρα μου... ήταν το σημείο που με έφτασε στο να καθαρίσω την πρώτη φορά... Στο να σταματήσω τη χρήση».

«Ο χαμός της αδερφής μου... Την προσπάθεια (της απεξάρτησης) την έκανα και για τις δυο μας. Και ξέρω ότι με βλέπει και... και χαίρεται κι εκείνη... (συγκινήθηκε)... Συγγνώμη».

«Μου λέει (η μητέρα μου) ‘πέθανε ο πατέρας σου... έλα εδώ στο νοσοκομείο’. Και εγώ δεν μπορούσα ούτε καν να συνειδητοποιήσω τι μου έλεγε... χρειάστηκε να... κάνω χρήση... για να καταλάβω ότι πέθανε ο πατέρας μου. Να σηκωθώ από το κρεβάτι και να πάω στην κηδεία του... Με σοκάρισε πάρα πολύ αυτό... Έπαθα ένα σοκ... Λίγο πριν πεθάνει, πήγαίνα στο νοσοκομείο... και του έδινα υποσχέσεις... τραγικές καταστάσεις. Ναι, έπαθα ένα σοκ. Δε σταμάτησα αμέσως... απλώς ήρθε στο μυαλό μου η ιδέα ότι δεν είναι δυνατόν να είμαι αυτό το πράγμα. Δεν είναι δυνατόν. Και άρχισα να κάνω προσπάθειες... θεώρησα ότι πρέπει να ζήσω, τώρα!».

Στο σημείο αυτό οι αφηγήσεις των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας ταυτίζονται με άλλες συναφείς περιπτώσεις εμπειριών ουσιοεξαρτημένων ατόμων αναφορικά με τη συμβολή του θανάτου οικείων ή/και προσφιλών προσώπων στην ουσιοεξάρτηση. Όπως έχει ήδη τονιστεί σχετικά, «η απώλεια συνιστά, στην πραγματικότητα,

17. Βλ. ενδεικτικά και αντί άλλων, Φαρσεδάκης και Σουλίκος (1995)· Κουκουτσάκη (2002)· Χάιδου (2016).

18. Διαφορετικά, “once an addict, always an addict”. Βλ. σχετική κριτική της αντίληψης αυτής δημοσιευμένη εδώ και δεκαετίες στα: Lindesmith (1968)· Schur (1962) (ενδεικτικά).

19. Σε παρόμοιο συμπέρασμα κατέληξαν και ερευνητικές προσπάθειες των κοινωνικών πρακτικών προτύπων της χρήσης και της εξάρτησης. (Benschop and Perez 2013, σελ. 32-34).

μια *τομή* στη συνέχεια του είναι του πενθούντα. Υπάρχει, πλέον, ένα *πριν* και ένα *μετά* από αυτόν τον θάνατο, ακόμα και στην περίπτωση που ήταν αναμενόμενος. Γιατί κάθε θάνατος έχει πάντα το χαρακτήρα ενός κρίσιμου “συμβάντος”. Ανατρέπει όλα τα μέχρι τότε δεδομένα της ζωής του πενθούντα... Την ίδια στιγμή, αυτό το “συμβάν”, εμπεριέχει εν σπέρματι και μία μεγάλη δυνατότητα. Εφόσον γίνει δυνατή η επιτέλεση του πένθους για τον νεκρό, μπορεί να οδηγήσει στην *αλλαγή* του προσώπου του πενθούντα, υποχρεώνοντάς τον να αναζητήσει και να βρει το νόημα που έχει για τον ίδιο η συγκεκριμένη απώλεια όσο και η μετέπειτα ζωή του.²⁰ Όμως, όπως επίσης έχει τονιστεί, η αναζήτηση αυτή και η εκ νέου επεξεργασία του νοήματος της ζωής δεν αποτελεί ποτέ «ένα αυστηρά προσωπικό ζήτημα. Πραγματοποιείται πάντα μέσα σ’ ένα πλαίσιο κοινωνικό και πολιτιστικό. Μέσα σ’ αυτό το πλαίσιο πραγματοποιείται η *αλλαγή*, η οποία έχει ως υπόβαθρο τον πόνο της απώλειας, ένα τεράστιο ψυχικό άλγος, συστατικό στοιχείο της εργασίας του πένθους».²¹

Αυτή η διαπίστωση επιβεβαιώθηκε και με βάση τα λεγόμενα των γυναικών της έρευνάς μας. Μάλιστα, ακριβώς διότι οι όποιες *αλλαγές* επιτελούνται σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο, σε κάποιες περιπτώσεις ένα «συμβάν» θανάτου οικείου προσώπου μπορεί να οδηγήσει είτε προς την οδό της απεξάρτησης είτε προς την οδό της ουσιοεξάρτησης. Σημαντικές παράμετροι στην τελευταία αυτή περίπτωση αναδεικνύονται η ύπαρξη και ο ρόλος ικανών αντισταθμισμάτων, περί των οποίων θα γίνει εκτενής λόγος παρακάτω, μεταξύ των οποίων και ενός ισχυρού υποστηρικτικού κοινωνικού δικτύου. Στο σημείο αυτό αρκεί να σημειώσουμε ότι ο θάνατος προσφιλών οικείων συνιστά σημαντικό ορόσημο στην τροχιά ζωής των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας.

«Το 2010 χάθηκε ο αδερφός μου... Πέθανε... ήταν μία όχι απλά τραυματική... ήταν μία εμπειρία για μένα, διότι τον βρήκα εγώ... Ανοίγω μια μέρα την πόρτα... νομίζω ότι από το ουρλιαχτό πρέπει να με άκουσε όλη η (περιοχή)».

«Έτυχε να πεθάνει και ο πατέρας μου τότε, ο οποίος με στήριζε συναισθηματικά... γιατί με τη μητέρα μου εξακολουθούσα να μην έχω καλή σχέση.

20. Μάτσα (2012), σελ. 44.

21. Μάτσα, ό.π., σελ. 44-45.

Έμεινα με τα δύο παιδιά μόνη μου... Όταν πέθανε ο μπαμπάς, που με στήριζε, λέω, εντάξει, πέθανε, τουλάχιστον, αυτό που έχω αυτήν τη στιγμή, πέρα από το τι έχω, από τις αναμνήσεις μου και πώς το κουβαλάω... είναι... κάποια χρήματα... Αλλά, είχε μπει ήδη η Ελλάδα της κρίσης. Συν το ότι το 2011 πέθανε και η γιαγιά... Πεθαίνει και η γιαγιά... Εκείνο τον καιρό δεν έπινα ούτε μαύρο».

Μεγάλη βαρύτητα αποδίδεται από τις γυναίκες ερωτώμενες της έρευνας ιδιαίτερα στην **απώλεια του πατέρα**, της αρχετυπικής αρχηγικής ανδρικής φιγούρας ως προς την τροφοδοσία και τη συνοχή του οίκου, ως εν τοις πράγμασι «αρχηγός του νοικοκυριού», μιας φιγούρας η οποία όταν χάνεται, αδιαφορεί ή απουσιάζει, ο οίκος διαλύεται.

«Αρρώστησε ο πατέρας μου δύο φορές σοβαρά και έλειψε από το σπίτι μεγάλο χρονικό διάστημα. Ήμουν... λίγο πριν πάω σχολείο... Έμεινα... μόνη μου... Τον αδερφό μου τον είχαν στείλει στη γιαγιά μου,...η μητέρα μου ήταν όλη μέρα στο νοσοκομείο... Και εγώ έμεινα σχεδόν μόνη μου... στο σπίτι... Με είχε τρομάξει αυτή η απουσία, ξαφνικά, του πατέρα... Αυτό ήταν έτσι, ένα σημείο δύσκολο... Ο πατέρας μου κράταγε και πολύ δεμένη την οικογένεια, όλη... Υπήρχε μιά ενότητα».

Η απώλεια του πατέρα-γονιού, επιτελείται όχι μόνο βιολογικά αλλά και συμβολικά. Στις περιπτώσεις που ο θάνατος επέρχεται με τρόπο φυσικό και αναπότρεπτο, το κοινωνικό υποκείμενο βιώνει την *αμετάκλητη απουσία* του. Στην περίπτωση αυτή το πένθος είναι ιδιαίτερα τραυματικό καθώς συνιστά έναν αναπόδραστο αποχωρισμό. Ωστόσο, μέσα από τη διαδικασία αυτού του πένθους «γίνεται αποδεκτή η πραγματικότητα της απώλειας, βιώνεται η ίδια η απώλεια, γίνεται δυνατή η προσαρμογή του πενθούντα στο περιβάλλον από το οποίο απουσιάζει οριστικά ο νεκρός, διαμορφώνονται οι όροι για να γίνουν οι συναισθηματικές επενδύσεις σε νέες ανθρώπινες σχέσεις».²² Πρόκειται για ένα «αφομοιωμένο πένθος» ή δυνάμει «αφομοιωμένο πένθος».²³

Εντοπίζονται όμως και περιπτώσεις όπου ο θάνατος επιτελείται με τη μορφή τηςσχάσης της σχέσης πατέρα-παιδιού, και μάλιστα, πατέρα-κόρης. Αυτού του τύπου ο θάνατος δηλώθηκε επίσης ως κυρίαρχο ορόσημο στην τροχιά ζωής των γυναικών της έρευνάς μας.

22. Μάτσα, ό.π., σελ. 39.

23. Μάτσα, ό.π., σελ. 40.

«Αυτό που έγινε με τον πατέρα μου... Μετά τα 12 άρχισε λίγο να με βλέπει διαφορετικά... Και έγινε ένα συμβάν... Έβαλα εγώ τα κλάματα... είχα βάλει το κεφάλι μου ανάμεσα στα πόδια, έκλαιγα, ήθελα να τρέξω, ήταν χωράφια, δεν μπορούσα να πάω κάπου... Εγώ μετά από αυτό ήμουν πολύ χάλια... Στο ερωτικό κομμάτι έκανα πολύ καιρό να το ξεπεράσω και να αφήσω άντρα, ας πούμε, να με αγγίξει. Ναι, και γενικώς, ήμουν λίγο αναίσθητη σ' αυτό το θέμα... το ευχαριστιόμουν όταν τους έβλεπα να κλαίνε... Κατά κάποιον τρόπο το προκαλούσα... τους πλήγωνα... Μέσα από τη χρήση, λύθηκα λίγο στο ερωτικό κομμάτι, στο να (το) ξεπεράσω... δεν είχα συναισθήματα. Οπότε, αυτό κάλυπτε όλο αυτό που ένιωθα για τον πατέρα μου. Το κουκούλωνε, μάλλον. Δεν είχε περάσει ποτέ. Απλά το είχα βάλει στην άκρη... Αυτό το συμβάν με τον πατέρα μου, μού επηρέασε τη ζωή... (Μετά από χρόνια)... δεν είχε αλλάξει τίποτα. Ο ίδιος ήταν. Ούτε το μετάνιωσε ποτέ, ούτε μου ζήτησε συγγνώμη. Τίποτα, τίποτα. Και αυτό είναι που με πονάει, έτσι, περισσότερο, ότι δεν μετάνιωσε, ότι δεν... Να με πιάσει να μου πει, ήταν λάθος μου, ήμουν μεθυσμένος, δεν ήξερα τι έκανα. Κάτι, κάτι να μου πει, λίγο εδώ μέσα να μαλακώσει όλο αυτό. Αλλά όχι, τίποτα».

Δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε μια ιδιόζουσα «κρύπτη», ακόμη και εάν το κοινωνικό υποκείμενο ως «φορέας της κρύπτης», στην περίπτωση μας, δεν έχει παραμείνει απόλυτα πιστό στο καθήκον του ως «φύλακας του νεκροταφείου της μνήμης», μια και δεν παραμένει «άφωνη σαν τάφος», παραμένει όμως περιπλανώμενη στο λαβύρινθο της κρύπτης. Πρόκειται για μια κρύπτη του ανομολόγητου, μια κρύπτη που μοιάζει να έχει καταπεί την απώλεια καθώς έχει εγκιβωτίσει όλα όσα αφορούν το συμβολικό θάνατο μιας σχέσης και της ιστορίας της, όλα τα συναισθήματα που συνδέονται όχι μόνο με τη γονεϊκή σχέση στη νεωτερικότητα αλλά και τη σχέση των δύο φύλων, την απαγορευμένη επιθυμία, την ντροπή, την ενοχή, την ψυχική οδύνη αλλά και τις συνθήκες της απώλειας, μιας κρύπτης όπου το παρελθόν ακινητοποιήθηκε και πάγωσε, μιας κρύπτης που έκλεισε μέσα της μια ολόκληρη ιστορία και το μυστικό της.²⁴

«Με τον πατέρα μου δεν είχα μετά από το συμβάν, έτσι, επαφές... καμία φορά... Αλλά, δεν, δεν το νιώθω. Δεν ξέρω, πλέον, έχω παγώσει κι εγώ απέναντί του... Λέω ότι εντάξει, εγώ δεν έφταιξα κάπου, ήταν όλο δικό του.

24. Βλ. σχετικά και Μάτσα, όπ.π., σελ. 69-75.

Ήμουν σε μια ηλικία που δεν μπορούσα να, δεν ξέρω. Ίσως τώρα τα παιδιά να έχουν και μεγαλύτερη ενημέρωση. Εγώ τότε... ούτε καν μου πέραγε από το μυαλό».

Ως τέτοια, η κρύπτη αυτή φαίνεται πως μπορεί να απομονώνει, να προστατεύει, να προφυλάσσει από κάθε διείσδυση.²⁵ Το κοινωνικό υποκείμενο στην περίπτωση αυτή προσομοιάζει με άλλους οι οποίοι «υποφέρουν συνήθως από έλλειψη όρεξης να ζήσουν και να αγαπήσουν, όπως και από διακυμάνσεις της δημιουργικότητάς τους».²⁶ Επιπρόσθετα, και χωρίς καμμία διάθεση υπερβολής, θα λέγαμε ότι η περίπτωση αυτή υποδεικνύει τις όψεις της ακραίας μορφής βίαιης εκμετάλλευσης και εξευτελισμού, την οποία υφίστανται παιδιά εντός του οίκου, όταν «γυμνά» έρχονται αντιμέτωπα με τη «δολοφονία της παιδικής αθωότητας».²⁷

Σε άλλες περιπτώσεις, η παραπάνω ιδιάζουσα «κρύπτη» δεν εμπεριέχει κεκλεισμένες εμπειρίες κακοποίησης και βίας από γονεϊκά πρόσωπα προ χρήσης, αλλά και βιασμούς από γνωστούς και αγνώστους προ χρήσης και εντός χρήσης. Στις περιπτώσεις αυτές, όπως άλλωστε και στην παραπάνω αποστροφή του λόγου ερωτώμενης της έρευνάς μας, η διάσταση του φύλου αλλά και η διάκριση κατά φύλο αναδεικνύονται με ενάργεια. Στις περιπτώσεις αυτές, το φύλο συνιστά ισχυρό συγκροτητικό στοιχείο της ταυτότητας των ερωτώμενων γυναικών και οι όψεις εκμετάλλευσης και βίας συνιστούν κρίσιμα ορόσημα στις τροχιές ζωής των υποκειμένων της έρευνάς μας.

«Ο βιασμός... Πιστεύω ότι αυτό ήταν και η αφορμή για να ξεκινήσω τη χρήση. Ήθελα να καλύψω όλα αυτά τα πράγματα που συμβαίνανε. Μου βγήκε βία πολλή και μένα. Και άρχισα να φέρομαι σαν να είμαι άντρας και να προσπαθώ, έτσι, να καταστρέψω κάποια πράγματα, που μπορεί να οφείλονταν στο ότι έγινε το συμβάν. Και στην ουσία, να κάνω κακό στον εαυτό μου. Το οποίο δεν το καταλάβαινα τότε».

«(Η χρήση)... και... αυτό που συνέβη τότε (βιασμός)... Αυτά, νομίζω. Τα πιο σημαντικά, τα δύο πιο σημαντικά... Γιατί αλλάξανε εμένα. Με αλλάξανε και νιώθω ότι ήταν μεταβάσεις. Ναι, που συμβήκανε».

25. Μάτσα, ό.π., σελ. 69-75.

26. Μάτσα, ό.π., σελ. 71.

27. Βλ. σχετικά Σιμώνη – Λιόλιου (2011).

«Οι βιασμοί... Ο πρώτος ο βιασμός ήταν από δύο άτομα μαζί. Και την δεύτερη φορά γλίτωσα... την τελευταία στιγμή. Με σκισμένα ρούχα... Δεν ξέρω πού βρήκα τη δύναμη, με το να έχει βάλει το μαξιλάρι, να μην μπορείς να πάρεις αναπνοή. Και δεν ξέρω που μάζεψα όλη αυτή τη δύναμη και να πεταχτώ από 'κει μέσα... Δηλαδή, όσες φορές το σκέφτομαι... δεν υπάρχει αίσθηση κινδύνου καμιά... Στα δύο άτομα που έγινε... ήμουν λιπόθυμη... βίασαν ένα πτώμα... Τον έναν από τους δύο τον ήξερα. Φυσιολογικά.... Απλά εγώ μετά, εντάξει, έχασα τις αισθήσεις μου από τη χρήση, από το αλκοόλ... Τον δεύτερο, όχι, δεν τον γνώριζα. Απλά, νομίζεις ότι όταν θα πεις στον άλλον σταμάτα, ότι θα σταματήσει... δεν γίνεται αυτό, όμως. Δυστυχώς».

Στις περιπτώσεις σεξουαλικής βίας και κακοποίησης μέσα στο λόγο των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας διαβλέπεται περισσότερο από κάθε άλλη περίπτωση μια ασυνείδητη ταυτοτική αναδίπλωση στα κυρίαρχα κοινωνικά στερεότυπα που χαρακτηρίζουν το δίπολο άνδρας-γυναίκα. Μέσα από συμβολοποιημένες αναπαραστάσεις κυρίαρχων στερεοτυπικών προσλήψεων της γυναικείας φύσης και ταυτότητας, οι γυναίκες της έρευνάς μας μίλησαν για την πρόσληψη του φύλου τους, είτε με αναφορές στο εκδικητικό παιχνίδι της «μοιραίας γυναίκας» σε έναν «πόλεμο των φύλων», («το ευχαριστιόμουν όταν τους έβλεπα να κλαίνει... Κατά κάποιο τρόπο το προκαλούσα... τους πλήγωνα»), είτε με αναφορές στην ανδροποίηση της θηλυκότητας («μου βγήκε βία πολλή και μένα. Και άρχισα να φέρομαι σαν να είμαι άντρας»), είτε, τέλος, με συμβολοποιημένα και λανθάνοντα νοήματα αντίστασης μετά από αιώνες καταπίεσης και υποταγής («δεν ξέρω πού βρήκα τη δύναμη... να έχει βάλει το μαξιλάρι, να μην μπορείς να πάρεις αναπνοή... βίασαν ένα πτώμα»). Σε όλες αυτές τις περιπτώσεις διαγράφηκε με ενάργεια η αυτόματη ανάδυση του ενσωματωμένου στα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνας συλλογικού κοινωνικού ασυνείδητου.

Στη συνέχεια, για τις γυναίκες ερωτώμενες της έρευνάς μας η **μη-τρόπτητα** αποτέλεσε σημαντικό ορόσημο στην πορεία της ζωής τους. Σε κάποιες περιπτώσεις η μητρότητα λειτουργεί ως εκπλήρωση της βασικής αποστολής του βίου, σε άλλες συνιστά μια ρητά και αναστοχαστικά εκφρασμένη εκπλήρωση μιας βαθιάς επιθυμίας, ενώ σε κάποιες άλλες λειτουργεί ως αποτίμηση επιτυχίας. Σε κάθε περίπτωση, όπως θα αναφέρουμε αναλυτικά παρακάτω, η μητρότητα συνιστά ένα ουσιαστικό αντιστάθμισμα.

«Το παιδί... Οκ. Το παιδί είναι σίγουρα (σημαντικός σταθμός)».

«Πρώτος σταθμός ήταν η εγκυμοσύνη και η γέννηση της μικρής. Δηλαδή, πιστεύω ότι αυτό με έφερε στη ζωή πίσω. Και γενικά, έμαθα πολλά από τη μικρή, πάρα πολλά».

«Εντάξει, είναι τα παιδιά. Τα παιδιά είναι πολύ βασικό. Γιατί είναι αυτό για το οποίο ετοιμαζόμουν, ένωθα. Δηλαδή, ήθελα, από 15, 16 χρονών, έλεγα εγώ θέλω να κάνω παιδιά. Δηλαδή, το ήθελα. Και ουσιαστικά είναι αυτό, έκανα αυτό που ήθελα. Αυτό... Αυτό μόνο πέτυχα».

Η θεραπεία και η απεξάρτηση αναγνωρίζονται επίσης ως σημαντικά ορόσημα στην τροχιά ζωής των γυναικών της έρευνάς μας. Όπως προκύπτει από τα λεγόμενά τους η απεξάρτηση αξιολογείται ως μέγιστο επίτευγμα, η κατάκτηση ενός στόχου ζωής, ιδιαίτερα σε περιπτώσεις όπου αυτή έχει επιδιωχθεί στο παρελθόν επανειλημμένα και ανεπιτυχώς.

«Νομίζω, ναι.. ναι, το off που έκανα είναι πολύ σημαντικό... Ναι. Το ότι μπορώ, π.χ. και σπκώνομαι το πρωί, χωρίς να κάνω χρήση. Το ότι μπορώ να κάνω κάποια πράγματα... κάνει τη διαφορά... Όταν έχεις περάσει κάποια δύσκολα πράγματα, εκεί βλέπεις ποια πραγματικά έχουν αξία... Το να είσαι καλά,... και να κάνεις απλά πράγματα, είναι πολύ σημαντικό. Έτσι νομίζω».

«Σταθμός μπορώ να πω είναι η δεύτερή μου προσπάθεια (απεξάρτησης) το 2016..., που πήνε όλα, δηλαδή, προς το καλύτερο. Έχω γνωρίσει τον εαυτό μου. Γενικά, έχω συναντήσει αυτό που έψαχνα».

«Ο τελευταίος μεγάλος σταθμός... η απόφαση μου να ζητήσω βοήθεια».

Τέλος, η παράμετρος της τρέχουσας παρατεταμένης οικονομικής κρίσης (2010 κι εντεύθεν) αναδύθηκε ως σημαντικό ορόσημο του βίου για τις ερωτώμενες της έρευνάς μας. Και στην περίπτωση της παρούσας έρευνας φαίνεται πως η κρίση έπληξε πιο πολύ και πιο βαθιά τους αδύναμους της κοινωνίας. Όπως έχει ήδη σημειωθεί, στους «θρυσματισμένους καιρούς»²⁸ των κρίσεων που ζούμε, «στον τόπο της ανθρωπιστικής κρίσης... εξελίσσεται μία τραγωδία, πυκνώνουν οι στρατιές των ανθρώπων υπάρξεων χωρίς όρους ύπαρξης, που

28. Hobsbawm (2013).

οδηγούνται στη φτώχεια, στην εξαθλίωση, στην εξόντωση, ηθική και φυσική».²⁹

«Μεγάλος σταθμός, η μεγάλη ανατροπή που έγινε στη ζωή μου... με την κρίση... Και το αίσθημα ματαίωσης που αισθάνθηκα».

Με τον ευσύννοπτο αλλά πηχρό αυτό τρόπο δηλώνονται οι κραδασμοί από τις κοινωνικές, οικονομικές και ψυχολογικές επιπτώσεις της κρίσης, οι οποίες επέφεραν αλλαγές και στις ζωές των γυναικών της έρευνάς μας. Επιπρόσθετα, ακριβώς όπως έχει τονιστεί και στη σχετική βιβλιογραφία περί κρίσης,³⁰ οι ερωτώμενες συνειδητά αλλά και ασυνείδητα συνδύασαν και αυτές την οικονομική κρίση με λοιπές κρίσεις που επηρέασαν λιγότερο ή περισσότερο τις τροχιές ζωής τους, τόσο εντός όσο και εκτός χρήσης, αλλά και την κοινωνία όλη.

«Και... ήρθε η κρίση, έκλεισε η δουλειά. Εγώ έμεινα άνεργη. Το σπίτι μου απέκτησε μία κατά το ήμισυ κατάσχεση, από κάποιες οφειλές... Γενικά, έτσι, η καταστροφή, ας πούμε, αυτή που δημιουργήθηκε και σ' εμένα και σ' αυτό που είδα γύρω μου, με κλόνισε πάρα πολύ, τρόμαξα... Έβλεπα κάθε μέρα... ήταν σαν ένα ερειπωμένο τοπίο τα μαγαζιά. Κλείνανε το ένα μετά το άλλο. Όλα αυτά που λέγανε, με το αυτό και το μνημόνιο και πώς αυτό και πώς εκείνο και πώς το άλλο... Οι καταστροφές που έβλεπα να συμβαίνουν γύρω μου... Το ότι δεν είχα πουθενά να στραφώ για να ζητήσω δουλειά. Να έχω στείλει άπειρα βιογραφικά, να έχω πει σε πάρα πολλούς ανθρώπους... Εγώ ναι μεν δούλευα όλα αυτά τα χρόνια, αλλά δεν είχα τη δυνατότητα να έχω βάλει και στην άκρη. Εγώ, δηλαδή, με το που έχασα τη δουλειά μου, τέρμα... Και... την έχω ακόμα, μια κατάσχεση στο κεφάλι... Και δεν ξέρω κάθε φορά... τι γίνεται, τι δε γίνεται, μας το παίρνουν, δεν μας το παίρνουν. Τι λέει ο νόμος, είναι πρώτη κατοικία, δεν είναι. Αχ, πόσο αυτό, αχ τι εκείνο. Είναι μια μόνιμη κατάσταση».

«Αν είχα άντρα θα μπορούσα να κάνω οικιακά, να μεγαλώνω τα παιδιά κι εκείνος να εργάζεται και να φέρνει τα χρήματα στο σπίτι. Μ' αυτό το μοτίβο, ας πούμε, που δεν είναι το σημερινό, βέβαια. Τώρα πρέπει να δουλεύουν και οι δύο για να επιβιώσει ο κόσμος... Πέρασαν 12 χρόνια, τα παιδιά μεγάλωσαν. Όχι πολύ, αλλά ήταν σε κάποιες ηλικίες που λογικά θα μπο-

29. Μάτσα (2013), σελ. 11.

30. Ό.π.π.

ρούσα και δουλειά να βρω και να αρχίσω να κινούμαι. Αλλά είχε μπει ήδη η Ελλάδα της κρίσης».

«Αρχίζει μια πορεία με αναποδιές που συμβαίνουν στη ζωή μου... Στέλνω τον σκύλο μου για το καλοκαίρι σε κάτι φίλους... τον δένουν... αυτός πήγε να πηδήξει έναν τοίχο και κρεμιέται... Πιάνω δουλειά σε μια φίλη μας, φροντίζω το παιδάκι. Και κάποια στιγμή η φίλη μου... πεθαίνει... Μετά από αυτό, πεθαίνει μια άλλη φίλη μου... Πρώην χρήστριες όλες αυτές... Ένας, δύο, τρεις άλλοι... παλιοί φίλοι, πεθαίνουν... Εγώ πιάνω μια άλλη δουλειά... περνάω πείνα πια, όχι αστεία... Πηγαίνω, δουλεύω σε έναν άνθρωπο... που ήταν άρρωστος, καρκίνο. Χειροτερεύει, πεθαίνει... Αρχίζω και δουλεύω... γύρω στις 12 ώρες τη μέρα... καταφέρνω να βγάλω 200 ευρώ τον μήνα... Και να ζω μ' αυτά. Αρχίζω και παθαίνω κατάθλιψη... Τρομοκρατημένη, θυμωμένη και σ' έναν αγώνα επιβίωσης. Σε μια σκληράδα. Και μόνη σ' όλο αυτό... Παθαίνω κατάθλιψη, παίρνω φάρμακα, δεν το αντέχω... κάνω υποτροπή».

Στις σύγχρονες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες αναπαραγωγής κοινωνικών αποκλεισμών και εκτοπισμών οι ταπεινοί και καταφρονημένοι ωθούνται με μεγαλύτερη ορμή στο «κοινωνικό περιθώριο και την καταστροφή», και αυτό το εκλαμβάνουν ως μία ακόμη προσωπική αποτυχία «και ντρέπονται γι' αυτό».³¹

«Όσο δούλευα... ήμουνα στη χρήση. Και έβγαζα πολύ καλά χρήματα, αλλά ήταν η χρήση. Αλλιώς, θα είχα κάνει άλλα κουμάντα, τότε. Γιατί πραγματικά, δούλεψα σε πολύ καλή εποχή... Υπήρχαν χρήματα, ήταν σε άλλη κατάσταση η χώρα. Σε άλλη κατάσταση τα οικονομικά. Αλλά, δεν ήταν σε άλλη κατάσταση το μυαλό μου».

«Έπρεπε να ψάξω για δουλειά... Γιατί τελειώνανε τα λεφτά, ερχόντουσαν οι ευθύνες. Τα νοίκια... δεν βγαίνανε... είχε μπει και το ΕΝΦΙΑ... Έπρεπε να δουλέψω... Δεν ήθελα, μάλλον. Τέλος πάντων».

«Τώρα το αντέχεις, ας πούμε;... Όχι. Το κάνω, όμως. Και θα το κάνω αν δεν έχω μια άλλη δουλειά... Ψάχνω, όσο γίνεται. Αλλά, τρώμε τα χαστούκια».

31. Όπ.π.

Βιώματα από την πορεία στη χρήση

Οι βιωματικές εμπειρίες από την πορεία στη χρήση των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας καταμαρτυρούν μια *τυπικότητα*, ή, διαφορετικά, μια εγκαταστημένη *τυπολογία* ως προς τα κυρίαρχα χαρακτηριστικά της χρήσης, της πορείας στη χρήση, της εξάρτησης, της πολυεξάρτησης και της απεξάρτησης. Έτσι, διαπιστώνουμε ότι η ηλικία έναρξης της χρήσης εντοπίζεται στην εφηβεία –σε μικρή δηλαδή ηλικία– η δε εξάρτηση χτίζεται σταδιακά διά μέσου του περάσματος από τα *μαλακά* στα *σκληρά* ναρκωτικά.

«Σε μικρή ηλικία, δηλαδή, γύρω στα 15, άρχισα τη χρήση. Άρχισα πρώτα με τα της εποχής εκείνης που ήταν τα πιο μαλακά, ας πούμε. Ε, όχι και τόσο. Αλλά, τέλος πάντων. Χασίς, LSD, αυτά ήταν τότε. Και από κάποια στιγμή και μετά, άρχισα και την ηρωίνη. Δηλαδή, από 19... Από 19 χρονών, άρχισα και την ηρωίνη».

«Οι ουσίες ήρθαν πάρα πολύ γρήγορα στη ζωή μου, από τα 16».

«Ξεκίνησα με χασίσι. Έκανα... στα 14-15, περίπου εκεί. Και κάποια στιγμή έφτασα και στην ηρωίνη και στα υπόλοιπα. Έκανα χρήση τα πάντα».

«Η αρχή για όλα αυτά τα πράγματα είναι συνήθως η κάνναβη, το τσιγάρο και αυτά. Εμένα ήταν πιο πολύ τα φάρμακα, τα χάπια, τα υπνωτικά. Και όταν δοκίμασα την πρώτη φορά ηρωίνη, πίστευα ότι μάλλον θα ήταν και η τελευταία... απλά εγώ δεν είχα καταλάβει».

«Με τις ουσίες άρχισα περίπου στα 19, με την κάνναβη. Μετά προχώρησα στα πιο σκληρά».

«Εγώ δεν είχα σχέση μόνο με την ηρωίνη. Είχα κι άλλους εθισμούς... Το ένα ήταν η κοκαΐνη και δεύτερο ήταν η κάνναβη... Εκτός από όλα τα άλλα, LSD, ecstasy και αυτά. Αλλά, εντάξει, μ' αυτά, ας πούμε, δεν εθιζόμουν, απλά τα έπαιρνα... για να περάσω καλά, βγαίνοντας έξω. Αλλά, μ' αυτά τα δύο είχα θέμα. Δηλαδή, όσο είχα και με την ηρωίνη».

Αυτά τα χαρακτηριστικά προσομοιάζουν με τα αντίστοιχα χαρακτηριστικά της συνολικής εικόνας της επιδημιολογίας της εξάρτησης στη χώρα, αλλά και της εικόνας που εμφανίζουν τα επιδημιολογικά χαρακτηριστικά της ουσιοεξάρτησης του ανδρικού πληθυσμού. Μάλιστα οι εικόνες αυτές εμφανίζονται τυπικά *συμπωματικές* για ολόκληρη

σχεδόν την περίοδο, από τη δεκαετία του 1970 κι εντεύθεν, τόσο στη χώρα μας, όσο –με μικρές διαφοροποιήσεις– και διεθνώς.³²

Οι ερωτώμενες εμφανίζουν μια μακροχρόνια πορεία μέσα στη χρήση με επαναλαμβανόμενα διαστήματα αναζήτησης απεξάρτησης και θεραπείας. Και ως προς αυτό το χαρακτηριστικό, ο πληθυσμός της έρευνάς μας προσιδιάζει στα χαρακτηριστικά του συνόλου του πληθυσμού των ουσιοεξαρτημένων στη χώρα, αλλά και του αντίστοιχου πληθυσμού των ανδρών. Η χρήση δεν είναι μια μοναχική «έξη» η οποία ξεκινά μέσα σε περίκλειστους τοίχους εφηβικών δωματίων, όσο και αν εκκινεί από βαθύτερες προσωπικές ανάγκες ή/και τραύματα. Όπως έχει ήδη διαπιστωθεί ερευνητικά, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς, η συνδρομή της παρέας, κάποιου φίλου, φίλης, αλλά και αδελφών ή/και συζύγων αποδεικνύεται χαρακτηριστική.

«Είχα... μία παρέα... η καλύτερη μου φίλη... δύο φίλες μου. Και άλλη παρέα που θα έβγαίνα, θα πηγαίναμε στα κλαμπ, θα καθόμασταν με τις ώρες έξω από το σπίτι...προτιμούσα να πηγαίνω και από την άλλη παρέα... το κυνηγούσα και εγώ».

«Αυτό ήρθε από τον μικρό μου αδερφό. Στα 14 μου δοκίμασα πρώτα... ήμασταν στο χωριό, διακοπές... και είχαμε κάτι τριτοξάδερφα εκεί πέρα, που ήταν μεγαλύτερα και ήδη είχαν ξεκινήσει. Και μας... πετάνε το παραμύθι, για να καπνίσουμε κι εμείς... Το κάνουμε στα 14, πρώτη φορά. Ξανά, πάλι στα 16, μέσα από μία παρέα, πολύ περιστασιακά. Αλλά, καθημερινή χρήση... άρχισε, στα 18-19, κάπου εκεί... Με την κάνναβη, ναι...Μετά ήρθαν για πολύ μικρή περίοδο τα χάπια. Πολύ μικρή περίοδο. Πώς ήρθε η ηρωίνη; Είχα γνωρίσει ένα παιδί, το οποίο ήταν ήδη στην ηρωίνη. Και προσπαθούσα να του αποδείξω ότι αυτό που κάνει γίνεται να κόψει και ότι είναι όλα στο μυαλό... Κάθε μέρα έβλεπα τη δικιά του τη χρήση, ήμουν δίπλα του στα στερητικά... είχαμε αρχίσει σχέση, του λέω δώσε μου κι εμένα... Άμα δεν μου δώσεις εσύ, θα μου δώσει κάποιος άλλος, θα ζητήσω αλλού. Και έτσι άρχισε η χρήση μαζί του. Και μπήκα κι εγώ σιγά-σιγά».

«Η χρήση ... ναι, ναι, μ' εκείνον το έμαθα... Λίγο ως πολύ, όλοι κάπως έτσι ξεκινάσανε... Εγώ δεν ήμουν χρήστης. Τότε που γνώρισα τον πρώην σύζυγό μου, δεν ήμουν στη χρήση... εκείνος μου το πρότεινε».

32. Tsiganou (2003).

Ανεξάρτητα από τα πρόσωπα, τον τρόπο και τα μέσα έναρξης της χρήσης, οι ερωτώμενες της έρευνάς μας σχεδόν πάντα αναλαμβάνουν την ευθύνη για την εμπλοκή τους με τον κόσμο της ουσιοεξάρτησης και αποδίδουν την πορεία τους στη χρήση κυρίως σε προσωπικές τους αδυναμίες, εσωτερικές ανησυχίες και προσωπικά αδιέξοδα. Και αυτή η στάση των γυναικών της έρευνάς μας έχει διαπιστωθεί και σε άλλες έρευνες της ουσιοεξάρτησης, τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς. Ωστόσο, επειδή όταν συναντήσαμε τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας είχαν προηγηθεί διάφοροι κύκλοι θεραπειών, ως προς τη συγκεκριμένη παράμετρο τού «ποιος παίζει;», δεν είμαστε σε θέση να προσδιορίσουμε με ακρίβεια εάν τα δηλωθέντα συνιστούν αυθόρμητες αφηγηματικές εκφάνσεις ή επεξεργασμένες, ήδη, μετα-θεραπευτικές αντιλήψεις. Δηλαδή, συχνά, δεν είμαστε σε θέση να αναγνωρίσουμε στις σχετικές αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων την αυθεντική από την επεξεργασμένη στάση ή πεποίθησή τους, ούτε τη γνήσια από την κατασκευασμένη, ούτε βέβαια και το βαθμό της όποιας κατασκευής. Για τους λόγους αυτούς, στο σημείο αυτό, θα περιοτούμε στα λεγόμενα των υποκειμένων της έρευνας.

«Σαν να το κυνηγούσα έκανα. Ενώ δεν είχα ποτέ προβλήματα, κάτι. Ούτε στο σπίτι είχα προβλήματα. Φυσιολογικές σχέσεις... Εντάξει, η μάνα μου είναι λίγο πιο αυταρχική. Αλλά, όχι κάτι τραγικό, ας πούμε, που να δικαιολογεί το να το κυνηγώ. Δεν ξέρω γιατί. Ήμουν πάντα αγχωτική, εκεί το αποδίδω. Γιατί χαλάρωνα... Γενικά, είχα από μικρή ένα θέμα με άγχος... πάντα ήμουν αγχωμένη... Και με χαλάρωνε όλο αυτό».

«(Με τη χρήση) ξεχνιόμουν...».

«Πολύ κακώς, δυστυχώς, με τα μυαλά μου, νόμιζα ότι λέγανε ψέματα... Ότι κάποιος που θα το πει, από την πρώτη φορά εθίζεται κατευθείαν και... νόμιζα ότι ήταν υπερβολές. Αλλά, αυτό έπαθα εγώ... Μετά, ίσως κι εγώ να μην είχα τόσο δυνατό χαρακτήρα τότε και το συνέχισα. Ειδικά άμα μπλέκεται και το συναισθηματικό κομμάτι... αν είσαι με κάποιον άλλον και νομίζεις ότι περνάς καλά... μπορεί να είναι πιο δύσκολο. Μάλλον, μπορεί να είναι πιο εύκολο να κατακυλίσει και ο άλλος».

«Αυτό ήταν το τραγικό, ότι ενώ προσπαθούσα να βοηθήσω τη σχέση μου να κόψει, εγώ έπεσα σε χειρότερα... Η δεύτερη σχέση μου... ήταν πολλά περισσότερα χρόνια εξαρτημένος από μένα... Έκανε μια προσπάθεια... να

κάνει off. Τα κατάφερε, μέχρι ένα σημείο... ξαναέπεσε... Και τότε έπεσε με τα μούτρα κι εκείνος κι εγώ. Για αντίδραση... εγώ, επειδή... νόμιζα πως έτσι θα καταλάβαινα καλύτερα την κατάστασή του... γιατί δεν ήξερα τίποτα μέχρι τότε για την ηρωίνη. Στην αρχή όλα είναι λίγο διαφορετικά. Βέβαια, μου έλεγε πάντα, πρόσεχε... Αλλά επειδή κι εκείνος είχε αργήσει να αρρωστήσει, είχα και την αίσθηση ότι εντάξει, δε γίνεται μπαμ μπαμ... Και αυτόματα άρχισα, ώστε, χωρίς να το καταλάβω, να εξαρτηθώ από εκεί».

«Είναι ίσως μία φυγή μέσα από το σπίτι... Όπως το συζητήσαμε και με τη θεραπευτριά μου ... ήταν φυγή... Απλά, εγώ αντί να διαλέξω το γάμο, επέλεξα τις ουσίες».

Ακόμη, όμως, κι όταν η ανάληψη της ευθύνης από τα ίδια τα κοινωνικά υποκείμενα για την έναρξη και την πορεία τους στη χρήση εκφράζεται με τρόπο ρητό και απερίφραστο, σε άλλες αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας ιχνηλατούνται επιπρόσθετες ρητές ή/και υπόρρητες αιτιάσεις, οι οποίες εκφέρονται άλλοτε ως παράπονα, άλλοτε ως κατηγορίες, απέναντι σε οικογένεια και σχολείο, σε γονείς, οικείους συντρόφους, και φίλους, κυρίως όμως ως ατομικά, αλλά κυρίως ως κοινωνικά και 'πολιτισμικά' τραύματα.

«Από όταν χώρισα μπόρεσα και σταμάτησα κιόλας... Θέλω να ελπίζω ότι αν ήτανε καλά δεν θα με είχε βάλει και εμένα στα ναρκωτικά. Μόνο αυτό του δίνω το ελαφρυντικό. Ότι ήταν και ο ίδιος χρήστης. Τον έχω συγχωρήσει γι' αυτό».

«Γενικά, είχα από μικρή ένα θέμα με άγχος. Και η μάνα μου το αγνοούσε πάντα... αλλά ήταν λίγο προβληματικό αυτό. Δεν ξέρω, έπρεπε μάλλον να το κοιτάξει, γιατί ήταν αδικαιολόγητο... Η μητέρα μου το έλεγε για πλάκα, πολλά χρόνια μετά... Αλλά το είχε αγνοήσει, το είχε, το έλεγε για πλάκα. Δεν είχε καταλάβει ότι μπορεί να είναι κάτι σοβαρό».

«Ούτε είχα κάποια, ας πούμε, να προειδοποιήσεις ένα παιδί, να του πεις... πρόσεχε.. Αυτό που λέμε, ότι καθόμαστε και μιλάμε με τα παιδιά. Δεν υπήρχε αυτή η συζήτηση».

Μία σημαντική παράμετρος στη διαδικασία κοινωνικοποίησης αλλά και κοινωνικής ένταξης είναι, όπως τονίζεται, η **«αίσθηση του ανήκειν»**, η οποία προστατεύει τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα από ποι-

κίλης υφής αποκλεισμούς.³³ Στο λόγο των ερωτωμένων της έρευνάς μας ανιχνεύσαμε σημαντική έλλειψη ή απώλεια της αίσθησης αυτής.

«Στο σχολείο, ας πούμε, που πήγαίνα, δεν μπορούσα να ταιριάξω με τα άλλα παιδάκια... Το πρόβλημά μου στο σχολείο ήταν η επαφή μου με τα άλλα παιδιά. Πιο μικρή... δεν ήμουν απομονωμένο σαν παιδάκι... είχαν φίλους οι γονείς μου, που είχαν και αυτοί παιδιά. Οπότε βρισκόμασταν. Εκεί στη γειτονιά... Στο σχολείο, δεν ξέρω τι έγινε, δεν τα πήγα καλά... Δεν μπορούσα να ταιριάξω... δεν ταίριαξα καθόλου».

«Άρχισα να έχω κάποιες δυσκολίες να προσαρμοστώ... στο σχολείο δεν τα πήγαίνα καλά. Μου φαινόταν λίγο έξω η ζωή... όχι έτσι ιδανική, όπως φανταζόμουν εγώ έξω από το σπίτι... αυτήν την εικόνα που είχα από το σπίτι. Μου φαινότουσαν κάπως τα πράγματα αλλιώς. Είχα, έτσι, μία δυσκολία να προσαρμοστώ σ' αυτό».

Σε κάποιες περιπτώσεις ο εντοπισμός τραυματικών εμπειριών και η σχέση τους με την πορεία προς αλλά και εντός της χρήσης είναι περισσότερο ορατός όχι μόνο στη βάση μιας κάποιας ρητής αναφοράς αλλά και μέσω λανθανόντων μηνυμάτων.

«(Η μητέρα μου)... ζήτησε από τον πατέρα μου να μας πάρει για ένα σαββατοκύριακο. Εκείνος δεν την άφηνε. Του λέει "σε παρακαλώ, μη με αναγκάσεις να πάω ασυνόμο, δικαιούμαι να τα παίρνω τα παιδιά". Της λέει "ο νόμος είμαι εγώ"... Εντάξει... μας πήρε, αφού έγινε μια φασαρία... Μας πήρε... Όταν μας πήρε... μας έδωσε μια ελευθερία που μας είχε λείψει... Αυτή η ελευθερία γύρισε μπούμερανγκ, ας το πούμε. Έμπλεξα εγώ... Μετά από κάποια χρόνια έμπλεξε και η αδερφή μου. Δυστυχώς, το γνώρισε όλο αυτό μέσα από μένα».

«Αυτό που έγινε με τον πατέρα μου... Πιστεύω ότι έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να αρχίσω τη χρήση. Ήταν απωθημένα που είχα».

«Πόναγα πάρα πολύ. Πάρα πολύ... Και όταν δοκίμασα την πρώτη φορά ηρωίνη... Είδα το τι σου προκαλεί, τι σε κάνει, δηλαδή, ότι σε κάνει ένα πράγμα που δεν νιώθει τίποτα και αντέχει αυτό που είναι τριγύρω του... την κακία... τον ίδιο του τον εαυτό».

33. Βλ. ενδεικτικά για τη σημασία της αίσθησης αυτής σε ενταξιακές διαδικασίες μεταναστριών, στο Λιάπη και Κόντου (επιμ.) (2014).

«Πιστεύω ότι (ο βιασμός)... ήταν και η αφορμή για να ξεκινήσω τη χρήση. Ήθελα να καλύψω όλα αυτά τα πράγματα που συμβαίνουν».

«Έχω μία αδερφή ένα χρόνο μικρότερη... Την έχασα πριν πέντε χρόνια... Οι γονείς μου χωρίσανε όταν ήμουν 4. Μεγάλωσα με τη γιαγιά και τον παππού... Ο μπαμπάς με προβλήματα κι αυτός, με χρήση κάνναβης, αλκοόλ και τα λοιπά. Προβλήματα, μέναμε όλοι, γιαγιά, παππούς, ο μπαμπάς μου, ο αδερφός του μπαμπά μου. Και οι τρεις άντρες με αλκοόλ και χασίς. Ξύλο στη γιαγιά. Ξύλο μεταξύ τους και τέτοιες καταστάσεις. Δύσκολα παιδικά χρόνια. Τη μητέρα μου, δεν της επέτρεπαν να έρχεται να μας βλέπει. Την βλέπαμε σπάνια, περιστασιακά κι αυτό για κάποιες ώρες. Άλλες φορές ερχόταν και δεν το μαθαίναμε καν... Δεν τα πηγαίνανε καλά με τον πατέρα μου... εκείνη κρυβότανε... Και πολύ ξύλο η μητέρα μου, πάρα πολύ. Τα σημάδια ακόμα τα έχει πάνω της. Από ξυράφια, από τσιγάρα. Πάρα πολλά, πάρα πολλά».

«Πολλά χρόνια στο δρόμο, φυλακή. Όλα αυτά που συνεπάγονται με τη χρήση, τέλος πάντων... Όσπου έφτασα σ' ένα σημείο, διαγνωστικά οροθετική. Και λέω, εντάξει,... τώρα ή παίρνεις απόφαση να ζήσεις ή πεθαίνεις... δεν υπάρχει κάτι άλλο. Μου είπαν κι οι γιατροί ότι 'χρήση συν (...) ίσον θάνατος, είναι απλά μαθηματικά. Οπότε, έχεις δύο επιλογές, εσύ επιλέγεις'... Και έκανα την προσπάθεια μου. Και αυτήν τη στιγμή είμαι πολύ καλά. Απέχω από τις ουσίες σχεδόν πέντε χρόνια. Έχω φτιάξει τη ζωή μου. Είμαι αρραβωνιασμένη, έχουμε φτιάξει το σπίτι μας. Σιγά-σιγά, μόλις φτιάξουν και οικονομικά λίγο τα πράγματα, να γίνει και ο γάμος. Έχω αναλάβει ευθύνες, συντηρώ το σπίτι μου, τον άνθρωπό μου. Πράγματα που δεν έκανα ποτέ».

Αναγνωρίζουμε στα παραπάνω την ρητή ή λανθάνουσα διασύνδεση της χρήσης και της πορείας στη χρήση με διαδρομές βίας κατά των γυναικών αλλά και όψεις ενδο-οικογενειακής βίας και κακοποίησης³⁴ καθώς και με μεταπηδήσεις τραυμάτων από το ψυχικό στο κοινωνικο-πολιτισμικό πεδίο.

Όπως διαπιστώνεται, η βία εμφανίζεται δυναμικά παρούσα στην πορεία προς και εντός της χρήσης για τις γυναίκες ερωτώμενες της έρευνάς μας. Εξαναγκασμοί και καταναγκασμοί παντός είδους χρωματίζουν με μελανά χρώματα τις αφηγήσεις. Οι ερωτώμενες γυναίκες σε

34. Βλ. ενδεικτικά και αντί άλλων, Αρτινοπούλου κ.ά. (2003) και Αρτινοπούλου (2006).

κάποιες περιπτώσεις βρίσκονται σε μια θέση όχι μόνο του θύματος, οι ίδιες, αλλά και «αυτόπτη μάρτυρα», επαναλαμβανόμενων οικογενειακών επεισοδίων βίας, μιας βίας που εκδηλώνεται με πολλαπλές μορφές, καθώς εμφανίζονται να παρακολουθούν και «ζωντανά» τα βίαια επεισόδια, είτε να ακούουν βίαια περιστατικά (καυγάδες, φωνές, χτυπήματα) είτε ακόμα και να έρχονται αντιμέτωπες με τα αποτελέσματα μιας βίαιης συμπεριφοράς (μια χτυπημένη μητέρα).

«Είχαν ειπωθεί πράγματα που δεν έπρεπε, ξύλο... ανεπίτρεπτα πράγματα. Δεν έπρεπε καν να συμβαίνουν αυτά τα πράγματα, ποτέ».

Επιπρόσθετα και με μια διάθεση ισχυρής αφαίρεσης θεωρούμε ότι η φύση των τραυμάτων που εντοπίζονται μέσα από το λόγο των κοινωνικών υποκειμένων της έρευνάς μας, μας οδηγούν στο επιχείρημα ότι δεν πρόκειται περί αποκλειστικά ατομικών βιωμάτων και ατομικών ψυχικών/κλινικών τραυμάτων, παρά το γεγονός ότι ως τέτοια αναπαριστώνται κυρίαρχα. Μια τέτοια αντιμετώπιση των τραυμάτων που αναφέρθηκαν θα υποβάθμιζε τις κοινωνικές βάσεις και συνέπειες του τραυματισμού και θα παραγνώριζε τις ευρύτερες πολιτισμικές παραμέτρους που άλλοτε συμβάλλουν στην επούλωση (π.χ. *κουλτούρες της συγγνώμης*) και άλλοτε στη διατήρηση του τραύματος (π.χ. *κουλτούρες της εκδίκησης*).³⁵ Άλλωστε, όπως τα ίδια τα υποκείμενα της έρευνάς μας τονίζουν, όλα συντελούνται «μέσα στο πλαίσιο αυτό που σου λέω, μέσα στο πλαίσιο!», υπονοώντας το κοινωνικό πλαίσιο. Πρόκειται, δηλαδή, για τραύματα που εγγράφονται, αναγνωρίζονται, διηθούνται και αναδύονται εντός του συλλογικού συνειδητού και ασυνείδητου της κοινωνίας και των αξιών της και με αυτήν την έννοια –ως συλογικές κοινωνικές εμπειρίες και βιώματα– προσιδιάζουν στα χαρακτηριστικά ενός πολιτισμικά προσδιορισμένου τραύματος. Αναγνωρίζουμε, επίσης, την αναλογία που έχει διατυπωθεί ήδη ανάμεσα στους μηχανισμούς άμυνας και αντιμετώπισης σε αμφότερα τα ήδη τραύματος, του ψυχικού και του κοινωνικο-πολιτισμικού.³⁶ Διαβάζουμε, δηλαδή, τους μηχανισμούς της μετατόπισης και προβολής, αναφορικά με την απόδοση ευθύνης και την εκλογίκευση του τραύματος, μηχανισμούς άμυνας ομότακτους και στα δύο είδη τραύματος καθώς και μια αμφιθυμία

35. Βλ. Δεμερτζής και Ρουδομέτωφ (2011-12). Επίσης, βλ. Κορωνάκη (2011-12).

36. Smelser (2004).

ανάμεσα στον εξίσου ομότακτο αμυντικό μηχανισμό ανάμνησης-αναβίωσης και επιλησιμονής.

Μια προσεκτικότερη ανάγνωση κάποιων σημείων του λόγου των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας, μάλιστα, αναδεικνύει συγκεκριμένες *εφυγράνσεις* ή *μεταπηδήσεις* οικογενειακών μυστικών.³⁷ Σε κάποιες περιπτώσεις το μυστικό παραμένει ανείπωτο και κρυφό. Το τραύμα που προκάλεσε, για παράδειγμα, τις ομολογούμενες ουσιοεξαρτήσεις σε γονιούς ή αδελφούς δεν αποκαλύπτεται παρά μόνο μέσω των λεγόμενων *διαρροών* του μυστικού,³⁸ όπως, ενδεικτικά οργισμένες, αλλόκοτες ή ακατανόητες αντιδράσεις ή ασύμμετρα συναισθήματα γονέων και λοιπών οικείων προσώπων. Οι απρόβλεπτες και ακραίες στάσεις ενός γονιού που φέρει μια κρυφή πληγή (ενδεικτικά, αναπαγωγή ενός κύκλου *κακοποίησης* εντός του οίκου), όμως, «μπορούν να αποσταθεροποιήσουν τα σημεία αναφοράς του παιδιού και να του προκαλέσουν εν τέλει ανασφάλεια».³⁹ Ως ενδεικτικές περιστάσεις αυτών των βιωμάτων και εμπειριών παρατίθενται τα ακόλουθα:

Σε κάποιες περιπτώσεις η μητέρα ουσιοεξαρτημένη δεν αποκαλύπτει το μυστικό της στο παιδί της. Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις οικογενειακά μυστικά δημιουργούν βάσεις συναισθηματικής και ψυχολογικής αποσταθεροποίησης στο παιδί που ενδέχεται να συνέβαλαν στην πορεία προς τη χρήση.

«Δε νομίζω... Όταν περάσει τα 20, ίσως. Στην εφηβεία και πριν την εφηβεία, αποκλείεται... Γιατί... δεν ξέρεις ένα παιδί πώς θα το πάρει αυτό. Δηλαδή, θα δει ότι έκανες σκοπό να βγεις από αυτό ή θα το πάρει σαν πάτημα για να δοκιμάσει, γιατί 'και η μάνα μου έκανε'; Δεν ξέρω... Ή πρέπει να πεις ότι, σαν παράδειγμα, ότι μπήκα σε αυτό, είναι άσχημο και βγήκα. Πεθαίνεις, ας πούμε, με τα ναρκωτικά. Αλλά, ένα παιδί δεν ξέρεις πώς θα το πάρει, όσο καλή σχέση και να 'χεις... Το παιδί είναι παιδί. Θα δούμε»

«Γεννήθηκα σε μία οικογένεια (...) λίγο πολυσύνθετη θα την έλεγα. Ο μπαμπάς είχε ένα γιο και δύο κόρες από τον πρώτο του γάμο. Έμεινε χήρος. Το ίδιο και η μητέρα μου, με έναν γιο. Παντρεύτηκαν, έγινα το πέμπτο παιδί της οικογένειας... Δύσκολη οικογένεια... Και όταν έμαθα κιόλας και από

37. Tisseron (2014), σελ. 43 επ., και 63 επ.

38. Tisseron, όπ.π.

39. Tisseron, όπ.π., σελ. 66.

ξένους ότι δεν είναι αδέρφια μου... Όταν το έμαθα, έχασα την γη κάτω από τα πόδια μου. Δηλαδή, ένωσα αποκομμένη. Νόμιζα ότι, μήπως είμαι κι εγώ υιοθετημένη; Μήπως δεν είμαι δικό τους παιδί; Μήπως μου λένε κάτι άλλο, που δεν ισχύει;».

Μεταπηδήσεις ή εφυγράνσεις μυστικών και εμπειριών εντοπίζονται και μέσα στον αναπαραγωγικό κύκλο ενδοοικογενειακής βίας και κακοποίησης. Η συνάρτησή τους με την πορεία προς ή εντός της χρήσης δηλώνεται ρητά από τις ερωτώμενες της έρευνάς μας.

«Εντάξει, το περιβάλλον στο σπίτι, οι δικοί μου... τους έχω συγχωρέσει για κάποια πράγματα που έχουν γίνει. Ξέρω ότι και εκείνοι είχαν κακοποιηθεί όταν ήταν μικροί, από τους δικούς τους γονείς. Οπότε, κάπου καταλαβαίνω ότι αυτό, αν δεν το δουλέψεις, ξαναγυρνάει πάλι και σου βγαίνει στα παιδιά σου. Πιο πολύ το είχα από τη μεριά του πατέρα μου. Ήταν λίγο βίαιος... Υπήρχε και σωματική και λεκτική βία. Οπότε, ήταν κάποιες αφορμές για να ξεκινήσω κάποια θέματα με μένα, ειδικά από μικρή ηλικία».

«Στην ουσία, όμως, ένα άλλο συμβάν, που έγινε... γύρω στα 14,5, ήταν η αφορμή να νιώσω, έτσι, ότι δε θέλω να θυμάμαι, να σκέφτομαι και να τα, όλα αυτά να τα καλύψω. Ένας βιασμός... μου δημιούργησε μετά θέματα, που δεν τα... δεν μίλησα, δεν το είπα σε κανέναν. Κι αυτό πιστεύω ήταν ένα λάθος, γιατί δεν μπόρεσα να αντιμετωπίσω τότε, τα θέματα αυτά. Πιστεύω ότι αυτό ήταν και η αφορμή για να ξεκινήσω τη χρήση».

«Με τους γονείς μου... υπάρχουν κάποια θέματα. Ακόμα και μεταξύ τους έχουν θέματα. Αυτοί οι τσακωμοί και αυτό το πρόβλημα που δημιουργούσανε, αυτά όλα μας δημιούργησαν κι εμάς θέματα. Δεν είμαι μόνο εγώ, δηλαδή. Πιστεύω και τα αδέρφια μου έχουν κάποια θέματα. Και εκείνοι έχουν κάποιες ζημιές από την παιδική ηλικία».

«Η παιδική μου ηλικία ήταν πολύ φτωχική, πολύ χάλια... Υπήρχε πολλή βία μες στο σπίτι... πολλά άσχημα πράγματα, τα οποία, όμως, σαν παιδί προφανώς δεν τα άντεχα. Δεν μου δίνανε και σημασία, βασικά, εμένα... Ο πατέρας μου στον κόσμο του με το αλκοόλ. Η μάνα μου... δεν έχουμε καλή σχέση, ακόμα και σήμερα... Και εκείνη με τη δική της μάνα δεν είχε καλή σχέση και έγινε αναπαραγωγή πάνω μου... αυτό που έμαθε... Όλο το κατάνηκα το συναίσθημα εγώ. Σε κάποια φάση έγινα ηφαιστέιο και το βρήκα πάνω στην ουσία, ας πούμε, να εκφράσω».

«Υπήρχε βία στο σπίτι)... από τον πατέρα μου προς τη μητέρα μου, από τον πατέρα μου προς τα αδέρφια μου, από την μητέρα μου προς εμένα – γιατί ο πατέρας μου δεν με χτύπησε ποτέ. Η μητέρα μου μας χτύπαγε πολύ άσχημα... Από τα αδέρφια μου προς εμένα. Είχε λεκτική βία, είχε όλων των ειδών βία, εκτός από σεξουαλική... Υπήρχε παραμέληση... Και διάκριση. Δηλαδή, τα αδέρφια μου ποτέ. Όταν είχε μια δουλειά... τα έπαιρνε μαζί. Εμένα με ακουμπούσε σε μία κυρία στο διπλανό σπίτι από το δικό μας. Πάντα με ακουμπούσε. ... Δεν ξέρω, επειδή μου είχε αδυναμία ο πατέρας μου, δεν της φερόταν εκείνης καλά. Υπήρχε μία αντιζηλία... Τότε δεν το καταλάβαινα, τι συμβαίνει. Τώρα και με ψυχοθεραπείες και όλα αυτά, έχω καταλήξει εκεί, ότι υπήρχε αντιζηλία, γιατί εκείνη, ας πούμε την κακοποιούσε. Και εμένα μου έδειχνε, ας πούμε, την αδυναμία, οπότε, προφανώς το ξέσπασε πάνω μου αυτό. Αυτό. Υπήρχε παραμέληση. Δεν μου μιλούσε. ... Δεν με είχε από κοντά, ας πούμε, να με δασκαλέψει, θα κάνεις αυτό, μετά θα έρθει αυτό στη ζωή σου. Γυναίκα προς γυναίκα, να μου μιλήσει... Δεν μου μίλησε ποτέ, δεν με πλησίασε ποτέ. Κάπως έτσι ήταν η σχέση μας. Και γενικά, είναι πολύ, ακόμα και σήμερα, δηλαδή, την αποφεύγω... Είναι πολύ τοξικός άνθρωπος. Πολύ τοξικός άνθρωπος».

Επιπρόσθετα, οι τρόποι δεσίματος δεν παραμένουν σταθεροί διά βίου.

«Με την κόρη μου ζούμε μαζί... Είμαστε πάρα πολύ κοντά... Με τους μπαμπάδες, τώρα... Οι μπαμπάδες, ο ένας μπαμπάς έχει εξαφανιστεί... Ο δεύτερος... έχει εξαφανιστεί, δεν έχει δώσει σημεία ζωής... Ο άλλος μπαμπάς έχει τραβήξει ένα προσωπικό ζόρι, κόλλησε AIDS, αρρώστησε. Δεν έχει καλές σχέσεις με τον μικρό... Άλλαξε».

Όπως τονίζεται, «ορισμένοι γονείς προσπαθούν περισσότερο ή λιγότερο συνειδητά να εμπλέξουν το παιδί τους στις κρυφές αναμνηστικές τελετές».⁴⁰ Επί του επιχειρήματος αυτού, χαρακτηριστική είναι η παρακάτω αποστροφή του λόγου μιας εκ των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας:

«Σταμάτησε πάνω σε κάτι γραμμές τραίνου και μου λέει “αν πεις κάτι σε κανέναν γι’ αυτό που έγινε, θα σε σκοτώσω”».

40. Tisseron, όπ.π., σελ. 56.

Το τίμημα της χρήσης

Η πορεία μέσα στη χρήση, όπως *αναστοχαστικά* εκφράζεται από τις ερωτώμενες γυναίκες, είναι μια πορεία δύσκολη και επικίνδυνη. Στις περισσότερες των περιπτώσεων το τίμημα είναι ιδιαίτερα *ακριβό*, πολύ επώδυνο και εξοντωτικό και αγκαλιάζει όλες τις εκφάνσεις του βίου.

Την πρώτη θέση στην ιεραρχία των τιμημάτων κατέχει ο φυσικός αφανισμός εκούσιος και ακούσιος:

«Με τα ναρκωτικά πεθαίνεις».

«Είχα βγάλει κάτι αποστήματα και είχαν μολυνθεί. Φοβόντουσαν μήπως πάθω σπληνίτιδα, τέλος πάντων... Τραγικές καταστάσεις».

«Εντάξει, είναι γνωστές οι συνέπειες της χρήσης ηρωίνης, πιστεύω, σε όλους, ότι από ένα σημείο και μετά περιθωριοποιείσαι τελείως, η υγεία μου, ας πούμε, ήταν πλέον πολύ επιβαρυνμένη».

«Η υγεία; Να είμαι τώρα καρδιοπαθής, με οξυγόνο; Γιατί ήμουν 1,5 χρόνο με την μπουκάλα του οξυγόνου, στα 35 μου. Με καρδιοπάθεια, υπέρταση, με προβλήματα υγείας. Επειδή υπήρχε και άσχημο ιστορικό μέσα στην οικογένεια ... Απλά, επιταχύνθηκε όλο αυτό σ' εμένα, έγινε πολύ πιο γρήγορα, λόγω των ουσιών και λόγω αυτής της κατάστασης».

Το τίμημα αναφορικά με τις κοινωνικοποιητικές οικογενειακές, φιλικές και συντροφικές σχέσεις αποδεικνύεται ιδιαίτερα δυσβάστακτο. Συναισθήματα ντροπής και ταπείνωσης συνοδεύουν κυρίαρχα τη βιωμένη εμπειρία. Μια ντροπή που δηλώνεται με δυσάρεστα συναισθήματα, όπως το συναίσθημα της ενοχής, των τύψεων και του εξευτελισμού «για κάτι κακό» που διεπράχθη από τα υποκείμενα της έρευνας σε ηθικό και κοινωνικό επίπεδο, με κυμαινόμενες μορφές αποτίμησης και εκτίμησης.⁴¹ Έτσι, στο τμήμα αυτό της μελέτης δίδεται έμφαση στα συναισθήματα ντροπής των ερωτώμενων γυναικών ως τιμήματος της ουσιοεξάρτησης. Όπως έχει ήδη τονιστεί «μολονότι η ντροπή αφορά και τα δύο φύλα... είναι πιο έντονη στις γυναίκες γιατί η σημερινή ανδροκρατική κοινωνία, με τα ενισχυμένα, λόγω της κρίσης, κοινωνικά στερεότυπα σε βάρος των γυναικών καταπιέζει και στιγματίζει διπλά την εξαρτημένη γυναίκα».⁴²

41. Βλ. σχετικές εννοιολογήσεις στο Μάτσα (2013), σελ. 14 επ.

42. Μάτσα, ό.π., σελ. 27.

Όπως έχει ήδη διαφανεί σε προγενέστερα τμήματα της παρούσας μελέτης, ο λόγος των ερωτώμενων γυναικών έχει ήδη καταδείξει ότι «η ίδια η οικογενειακή εξουσία, ως όργανο ρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα στον πατέρα, στη μάνα, στον γιο και στην κόρη, θεσμοθετεί την αδικία σε βάρος της γυναίκας, μεταβάλλοντας τον οικιακό χώρο σε χώρο τυραννίας. Σε αυτόν τον χώρο βιώνονται οι τραυματικές εμπειρίες που σημάδεψαν ανεξίτηλα τη ζωή αυτών των γυναικών, συμπυκνώνοντας τρομακτικές ποσότητες βίας, αυθαιρεσίας, διακρίσεων, αδικίας, μόνο και μόνο επειδή έτυχε να γεννηθούν γυναίκες».⁴³

Στη συνέχεια, θα προσπαθήσουμε να ιχνηλατίσουμε περαιτέρω όψεις ντροπής αλλά και ταπείνωσης, ως όψεις ενός πανάκριβου τιμήματος για την πορεία στη χρήση των γυναικών ερωτώμενων στην έρευνά μας. Στην προσπάθειά μας αυτή θα μιλήσουμε εμείς, διά στόματος αυτών των γυναικών για το «μη-λεκτό» της ντροπής που αναφέρεται σε μία πράξη που υφίσταται το άτομο από το εξωτερικό περιβάλλον, αλλά και σε ένα βίωμα του υποκειμένου με πυρήνα το οδυνηρό αίσθημα της απαξίωσής του. Πρόκειται, δηλαδή, για μια εννοιολόγηση της ντροπής που ανάγεται σε μελέτη πάνω στην αξιοπρέπεια, στην τιμή, στην περηφάνεια του ανθρώπου.⁴⁴ Σε κάποιες περιπτώσεις, όπως διαπιστώνεται από τον αυθόρμητο λόγο των γυναικών της έρευνάς μας, ανιχνεύεται και το συνοδό με την ντροπή συναίσθημα της ταπείνωσης, είτε με τη μορφή μιας «σκηνής του θεάτρου, όπου εμφανίζεται η ντροπή... παρουσία θεατών – μαρτύρων»,⁴⁵ είτε ως παράγωγο των διαδικασιών της εργαλειοποίησης και της απουσίας αμοιβαιότητας. Στις περιπτώσεις αυτές τα κοινωνικά υποκείμενα ταπεινώνονται, είτε διότι δεν αντιμετωπίζονται ως άνθρωποι ισότιμοι με τους άλλους, αλλά ως αντικείμενα, ως εργαλεία που εγκαταλείπονται όταν δεν είναι πλέον χρήσιμα, είτε διότι εντοπίζεται απουσία σεβασμού, που στη συνέχεια δημιουργεί καταστάσεις βίας και αποκλεισμού.⁴⁶

Με βάση λοιπόν την εννοιολόγηση της ντροπής που υιοθετήσαμε ως τίμημα της χρήσης, διαπιστώνουμε ότι ο λόγος των γυναικών της έρευνάς μας κατακλύζεται από συναισθήματα ενοχής αλλά και τύψεων ιδιαίτερα απέναντι στα αγαπημένα πρόσωπα του οίκου.

43. Μάτσα, ό.π., σελ. 27.

44. Μάτσα, ό.π., σελ. 14.

45. Μάτσα, ό.π., σελ. 13-14.

46. Μάτσα, ό.π., σελ. 13-14.

«Ειδικά τον πατέρα μου... που του είχα και αδυναμία, τον έβλεπα, ήταν πολύ πικραμένος... Ήταν μία φιλική, αλλά μία ολοφάνερα πικραμένη φιλικότητα... Πικρία... Το έβλεπα, ναι. Το έβλεπα».

«Με την μητέρα μου είμαστε πλέον αχώριστες... Έχω μετανιώσει για πάρα πολλά πράγματα. Για τον τρόπο που της έχω φερθεί για όσες στεναχώριες της έχω δώσει, που όσο ήμουν στη χρήση δεν τα έβλεπα όλα αυτά. Δεν με ενδιέφερε, βασικά, κανένας και τίποτα, μόνο ο εαυτός μου, να βρίσκω χρήματα, να κάνω αυτό που εγώ θέλω... Τα τελευταία χρόνια,... που σκέφτομαι τι έχει περάσει για μένα, είναι πολύ άσχημο... Το έχω βάρος μέσα μου... Πλέον, έχουμε συζητήσει και έχει απαλυνθεί λίγο όλο αυτό. Αλλά, δεν παύει να με πονάει, έτσι, όλο αυτό που βίωσε κι εκείνη μέσω εμού. Γιατί δεν ταλαιπωρείται μόνο ο χρήστης όταν συμβαίνει αυτό. Ταλαιπωρούνται και όλοι γύρω του, όλοι οι άνθρωποι, δηλαδή, που σε αγαπάνε και που σε νοιάζονται, βιώνουν κι αυτοί ένα Γολγοθά παρόμοιο με τον δικό σου, αν όχι ίδιο. Αλλά, ναι, το περνάνε όλοι αυτό. Και της έχω δώσει πολλές στεναχώριες. Την θυμόμουν μόνο όταν ήμουν σε κανένα κρατητήριο, όταν ήμουν σε κανένα νοσοκομείο. Και πάντα έτρεχε, πάντα ήταν δίπλα μου, πάντα μου έλεγε “εγώ να σε στηρίξω, να είμαι δίπλα σου, να σε βοηθήσω, να πάμε σε όποιον γιατρό θες, ό,τι θες, αρκεί να μου υποσχεθείς ότι αυτά θα τα βγάλεις από τη ζωή σου”. Εγώ υποσχόμουν σήμερα... μετά από τρεις μέρες έκανα τα ίδια. Και παρόλα αυτά και την επόμενη φορά που θα ζητάγα τη βοήθειά της, πάλι ήταν δίπλα μου, πάλι. Κι εγώ μονίμως την κορόιδευα, της έλεγα ψέματα».

Εξευτελισμός και απαξίωση «για το κακό» που διεπράχθη λόγω της ουσιοεξάρτησης από τα υποκείμενα της έρευνας φέρει στο προσκήνιο το συνοδό της ντροπής συναίσθημα της ταπείνωσης σε ηθικό και κοινωνικό επίπεδο, στη σκηνή του άμεσου οικογενειακού και κοινωνικού περιγύρου.

«Ντρεπόμουνα τον Διευθυντή, τους συνάδελφους, τη μάνα μου, τους φίλους μου. Τι θα πούνε οι άλλοι, αυτό ήταν το άγχος μου... Με ενδιέφερε τι θα πει η μάνα μου, τι θα πει ο αδερφός μου».

«Και γενικά, υπήρχε έτσι, μία κατάσταση άγχους, αγωνίας, να τα καταφέρω, να είμαι καλά κάθε μέρα, να μπορώ να πηγαίνω στη δουλειά, να μην το καταλάβει κάποιος όλο αυτό... Κι ο φόβος πάντα, μην το μάθει ο μπαμπάς».

«Ο πατέρας μου... που ήταν ένας άνθρωπος ο οποίος ούτε είχε καπνίσει...

Δεν είχε ιδέα. Το έμαθε κάποια χρόνια αργότερα. Και ενώ θα μπορούσε να μου δείξει την πόρτα ας πούμε, δεν το έκανε ποτέ».

«Ήμουν χάλια. Overdose. Με πήγανε νοσοκομείο. Και το νοσοκομείο ... είπε ότι πρέπει να καλέσουμε τους γονείς, γιατί το overdose δεν ξέρεις, θα συνέλθει, δε θα συνέλθει;...Και ήρθαν οι γονείς μου... Κλαίγανε, χάλια. Είχανε και τύψεις. Πράγμα που αυτό με ενοχλεί πάρα πολύ. Είχανε τύψεις, γιατί δεν το καταλάβανε. Σου λέει, είσαι παιδί μου και δεν το κατάλαβα;».

Άλλοτε τα συναισθήματα ντροπής εκφέρονται με ευθύ τρόπο και άλλοτε με πλάγιο:

«Μέσα σ' αυτά τα χρόνια έκανα πολλές φορές προσπάθεια να δουλέψω. Και δούλευα, δηλαδή και σε σούπερ μάρκετ και θα ήταν για λίγο, θα έφευγα. Σε λογιστικό γραφείο, θα ήταν για λίγο, θα έφευγα. Θα δανειζόμουν. Αφού έχω καταστρέψει το σπίτι μου, με τα καταναλωτικά δάνεια... Αλλά, δεν, ποτέ δεν εκπορνεύτηκα. Και δεν το λέω υποτιμητικά, σας μιλάω ειλικρινά. Γιατί... από κοριτσάκια που είναι τόσο όμορφα, δηλαδή, που για το τίποτα, για μερικές ώρες, για 5 και για 10 ευρώ. Τέτοιες κοπέλες εμένα με βοήθησαν να γίνω καλά, όταν εγώ δεν μπορούσα, ας πούμε, να έχω λεφτά και όταν ήμουνά έτσι... Δεν το λέω υποτιμητικά καθόλου. Απλά λέω δεν εκπορνεύτηκα ποτέ και δεν προέβην ποτέ σε κάποια ποινική πράξη. Αυτό... Ήταν... το μόνο που μου ζήτησε ο πατέρας μου, όταν το έμαθε. "Μην κάνεις αυτά τα δύο, σε παρακαλώ"».

Σημαντικό κεφάλαιο ντροπής, ενοχής και τύψεων στη γυναικεία ουσιοεξάρτηση αναδεικνύεται το πεδίο της μητρότητας. Εδώ εντοπίζεται μια σημαντική διαφοροποίηση από την περίπτωση των ουσιοεξαρτημένων ανδρών. Να σημειώσουμε, επίσης, ότι ενώ η μητρότητα συνιστά ένα σημαντικό αντιστάθμισμα στο τίμημα της χρήσης (βλ. κατωτέρω) και πλεονέκτημα για τις περιπτώσεις των γυναικών ουσιοεξαρτημένων στον αγώνα τους για απεξάρτηση, συχνά συνοδεύεται από ισχυρά συναισθήματα και συμπλέγματα ενοχής και τύψεων, όπως επίσης και μιας αίσθησης ανεπάρκειας. Ως προς το ζήτημα αυτό με συγκλονιστικό τρόπο οι ερωτώμενες μητέρες της έρευνάς μας εκθέτουν τον εαυτό τους στα μάτια μας.

«Ήμουν δύο χρόνια καθαρή. Και... εκεί που διένυα τον τρίτο χρόνο... ήταν η εγκυμοσύνη... είπα και τι έγινε; Ενώ είχα το παιδί. Εκεί έχω νευριάσει πάρα πολύ με τον εαυτό μου... Λέω, και τι έγινε. Αλήθεια. Και αισθάνομαι

τόσες τύψεις, τόσες τύψεις... Και το έκανα τόσο κρυφά, τόσο κρυφά. Όταν πήγαμε μαιευτήριο... γιατί δεν έκανα μία φορά, έκανα και τρεις και τέσσερις και πέντε... Ήταν προχωρημένη εγκυμοσύνη... Με την κοιλιά στο στόμα. Και πήγαινα κρυφά... Ηρωίνη... Λίγο μεν, δεν δικαιολογείται, όμως... Στον περίγυρο, στον άντρα μου, οπουδήποτε... δεν το είπα... Τους έκανα έκπληξη... τη μεγαλύτερη έκπληξη της ζωής τους... Ο άντρας μου ήταν έτοιμος να με σκοτώσει... Και είχαμε δράματα... Σιγά-σιγά, με συγχωρέσανε. Αν το μωρό δεν ήταν καλά, δε θα με συγχωρούσε κανείς. Ούτε εγώ.»

«Αυτό που με ενοχλεί πάρα πολύ είναι η μητρότητα... ότι ίσως δεν έρθει ποτέ στη ζωή μου».

«Στα 27 μου έκανα το πρώτο μου παιδί. Στα 33 το δεύτερο... Με άλλον άντρα έκανα το πρώτο παιδί, με άλλον παντρεύτηκα».

«Χρήση έκανα πριν. Όταν έμεινα με τα δύο παιδιά και όταν έμεινα έγκυος στον γιο μου... που ήμουν πιο πολύ μητέρα, το έκοβα, ας πούμε. Δηλαδή, σταματούσα... Όταν ήμασταν με τον μπαμπά της μικρής, ακόμα έκανα χρήση. Χωρίζω. Χωρίζοντας, εκεί που άφησα και τις δουλειές και τα άφησα όλα, κόβω και την κάνναβη. Εκεί τρελάθηκα. Δηλαδή, τον πρώτο καιρό, που ήμουν με τα παιδιά, πέρασα μία φάση τρέλας».

Το τίμημα της ουσιοεξάρτησης, όμως, συνεπάγεται και **πλήθος αποκλεισμών** και εκτοπισμών. Κοινωνική απομόνωση, ρήξεις δεσμών και σχέσεων, αποκλεισμοί από μια ομαλή ένταξη στην αγορά εργασίας.

«Γενικά, μου λείπουν άνθρωποι μέσα από τη ζωή μου. Κι άλλες φορές έχεις πάρα πολύ κόσμο γύρω σου, αλλά δεν είναι, ξέρεις, αυτό που να σε αγγίζει. Καταλαβαίνεις».

«Μετά... πάλι σε μικρό κύκλο βάδισα».

«Απομακρύνεσαι από τους ανθρώπους, την οικογένειά σου».

«Και εγώ δεν είχα να στηριχτώ πουθενά».

«Καταστράφηκε η ζωή μου... Απλά, με απλά ελληνικά. Όπως καταστρέφεται η ζωή όλων... Είναι λίγες οι περιπτώσεις που ξέρω, που δεν επηρεάστηκαν. Γιατί λίγο ως πολύ, όλοι κάπως έτσι ξεκίνησανε. Εγώ δεν ήμουν χρήστης. Τότε που γνώρισα τον πρώην σύζυγό μου, δεν ήμουν στη χρήση... εκείνος μου το πρότεινε... Και κάποια στιγμή... χωρίσαμε».

«Τώρα δεν έχω (κάποια σχέση). Έχει τελειώσει... ουσιαστικά είχε τελειώσει χρόνια πριν, γιατί του είχε συμβεί κάτι προσωπικό. Μπήκε φυλακή, δηλαδή. Και ουσιαστικά από τότε είχε τελειώσει».

«Είναι πολύ καλοί άνθρωποι... Δεν μπορώ να μπω, να ενταχθώ στην παρέα τους... δεν μπορώ να κάνω παρέα μαζί τους».

«Και μετά από αρκετά χρόνια –συγγνώμη που θα χρησιμοποιήσω αυτή τη λέξη, αλλά έτσι αποτυπώνεται η αλήθεια– σιχαμάρας, δεν μπορούσα να διανοηθώ ότι μπορώ να υπάρξω με το αντίθετο φίλο».

«Ποιο με έχει πληγώσει πιο πολύ... οι σχέσεις των ανθρώπων. Ναι. Όταν έχεις μάθει να είσαι καταστροφικός, δε σε πληγώνει τόσο πολύ αυτό (η χρήση). Όταν, όμως, ο άλλος θα σου κάνει κακό, είναι αλλιώς τα πράγματα».

«Πιστεύω ότι σε κάποιους άλλους τομείς έχω χάσει πολλά πράγματα. Φιλίες, την οικογένειά μου... πιστεύω ότι θα είχα κάνει άλλα πράγματα στη ζωή μου. Και επαγγελματικά, και γενικά».

Βασική παράμετρος του τιμήματος είναι η συντήρηση μιας χαμηλής αυτοεκτίμησης και αυτοπεποίθησης ή/και το κτίσιμο μιας «αυτοεικόνας» που παραπέμπει σε μια ιδιάζουσα ταυτότητα, αυτήν του χρήστη, του ουσιοεξαρτημένου ατόμου. Υπαρξιακά ζητήματα και διλήμματα, τα οποία μέσα στη χρήση φαίνεται πως ενισχύονται και επιδεινώνονται. Μатаιώσεις και απογοητεύσεις συνοδεύουν την πορεία προς τη χρήση και μέσα στη χρήση. Απολογισμοί του βίου πενιχροί, οπωσδήποτε όμως με κάποιες αχτίδες ελπίδας, κατά περίπτωση.

«Εγώ πλέον θεωρούσα ότι ανήκω εκεί. Δηλαδή, ότι εμένα αυτό είναι. Δηλαδή, κάπου την εξάρτησή μου την είχα κάνει επιλογή... Το στήριζα μέσα μου, ότι αυτό είμαι... Εγώ είμαι αυτό... Και θέλω να είμαι εκεί... Στα 41... εκεί περίπου, σταμάτησα. Αφού, βέβαια, είχα εξαθλιωθεί τελείως».

«Καθόλου αυτοπεποίθηση, για τίποτα, όμως. Για τίποτα. Ούτε ότι αξίζω... Δηλαδή, τίποτα. Και ειδικά μέσα στις ουσίες, πιστεύα ότι, γιατί υπάρχω;... Δηλαδή, καταναλώνω μόνο το οξυγόνο του αλλουνού άδικα. Τόσο. Δηλαδή, πιο πάτος... δεν υπάρχει... να νιώσει κανείς ότι, τι κάνω τώρα; Παίρνω το οξυγόνο του άλλου, χωρίς να υπάρχει λόγος. Και με απόπειρες και με... Ναι, ναι, ναι. Έχω κάνει, ναι... Η πρώτη φορά, προσπάθησα με αλκοόλ και με φάρμακα. Ξύπνησα μετά από δύο μέρες, ήταν αποτυχία. Δηλαδή, δεν πέτυχε. Και η δεύτερη, κόβοντας τις φλέβες... είναι ένα σοκ, είναι μία

εμπειρία ζωής αυτό... Που το κουβαλάς πάρα πολύ. Πάρα πολύ, ναι. Και τώρα ακόμα, όταν κοιτάω τα χέρια μου, ας πούμε, το βλέπω. Χάρηκα που δεν πέθανα».

«Κακοποιήθηκα πολύ άσχημα... αν μπορούσα να διορθώσω... να έκοβα αυτό το κομμάτι. Δηλαδή, να μου δινόταν αυτή η ευκαιρία, να γυρίσω πίσω, θα έκοβα αυτό. Και όχι τη χρήση, όχι. Γιατί, πλέον έχω αποδεχθεί αυτό το λάθος που έκανα, με την χρήση».

«Δηλαδή, αυτά που βλέπεις, τα πρεζάκια, ας πούμε, που λέμε. Είχα γίνει ένα τέτοιο πράγμα».

«Σε κάνει ένα τίποτα. Φτάνεις σε τέτοια κατάντια, που αν καταφέρεις και καθαρίσει το μυαλό σου και δεις την κατάσταση που ήσουν, θα πεις, αποκλείεται να έκανα εγώ αυτά τα πράγματα, να συμπεριφερόμουν έτσι. Αποκλείεται. Όσο είσαι, όμως, μέσα σ' αυτό, δεν το βλέπεις. Δεν το βλέπεις όλο αυτό. Σου φαίνεται κάτι φυσιολογικό. Φυσιολογικό; Κάτι που σου αρέσει, κάτι που... Γενικώς, τα συναισθήματα σου παγώνουν. Δε νιώθεις ούτε θλίψη, ούτε πόνο, ούτε ότι προκαλείς πόνο. Απλά πηγαίνεις ρομποτικά, ας το πούμε. Μηχανικά... Επιπτώσεις που επηρεάζουν όλη τη μετέπειτα ζωή σου, μη αναστρέψιμες. Ναι, γενικώς, γίνεσαι ένα τίποτα, μια ξεφτίλα. Που σε δείχνει ο κόσμος με το δάχτυλο και εσύ νομίζεις ότι σε δείχνουν γιατί είσαι όμορφη, ξέρω εγώ. Κάπως έτσι».

Μια ιδιότυπη **μοναξιά** αναπτύσσεται μέσα στον κόσμο της χρήσης και της ουσιοεξάρτησης. Κοινωνικός περίγυρος, φιλικές σχέσεις και συναναστροφές, ακόμη και ο γάμος και οι σχέσεις με το έτερο φύλο χαρακτηρίζονται και προσδιορίζονται από τη χρήση αλλά και από τη διαδικασία της απεξάρτησης. Περιθώρια για νέες γνωριμίες επίσης προσδιορίζονται από τον κόσμο της χρήσης αλλά και της απεξάρτησης.

«Εγώ, α, είχα δική μου οικογένεια, τώρα δεν έχω».

«Εντάξει όλοι μου οι φίλοι πλέον ήταν από την χρήση. Η σχέση που έκανα ήταν από τη χρήση».

«Η πιο κοντινή μου φίλη ήταν αυτή που μένει ακριβώς δίπλα μας... Και αυτή μπλέχτηκε με τις ουσίες... Είναι με τη μοναδική που έχω κρατήσει επαφή».

«Φίλους, φιλίες, κοινωνικές συναναστροφές;... Όχι, δεν έχω... Είχα, είχα παλιότερα πολύ, πολλούς γνωστούς και κόσμο και μέσα από τη δουλειά μου

αξιόλογους ανθρώπους. Αλλά, δεν μπορούσα... να πω τι συμβαίνει. Κι έτσι, ήμουν λίγο απομακρυσμένη. Τώρα... με παιδιά που κάνανε χρήση, είχα επαφές. Αλλά κάποια στιγμή, σιγά-σιγά, απομακρύνθηκα. Έπρεπε να κάνω κάτι... μέσα στη χρήση είναι ακόμα πολλοί. Οπότε, δεν με βοηθάει να είμαι σε επαφή πολύ μαζί τους».

«Και οι σχέσεις... ήταν όλες προεξοχές, ας πούμε, που λένε. Δεν ήταν κάτι σοβαρό. Δεν ήταν κάτι μόνιμο. Δηλαδή, μπορεί να ήταν ένα-δυο χρόνια, αλλά ήταν ψεύτικες, ήταν οι ουσίες στη μέση... Ούτε φιλίες είχα, καμία. Καμία. Η φίλη μου ήταν η αδερφή μου. Και από εκεί και πέρα, γνωστοί μέσα σε αυτόν τον κύκλο, ας πούμε».

«Μετά μπήκα στο πρόγραμμα... γνώρισα τον σύντροφό μου, που είμαι μέχρι και σήμερα... και ο ίδιος είναι αυτήν τη στιγμή σε πρόγραμμα».

«Παντρεύτηκα κιόλας κάποια στιγμή με αυτόν τον άνθρωπο που ήμασταν μαζί στη χρήση... (Ξανα)παντρεύτηκα. Έναν επίσης πρώην χρήστη».

«Έχει βρεθεί σύντροφος, απλά βρίσκεται κι εκείνος υπό θεραπεία. Και πηγαίνει σιγά, σιγανά, αργά, σταθερά βήματα... βρέθηκε αυτός ο άνθρωπος, ταιριάξαμε και το πάμε έτσι».

«Πριν τον γνωρίσω, τουλάχιστον 4 χρόνια, δεν είχα (σχέση). Εξ ου κι αυτό το μαλλί που βλέπετε, έτσι; Είχα σβήσει ό,τι θηλυκό υπήρχε πάνω μου. Τίποτα, δεν υπήρχε τίποτα θηλυκό πάνω μου. Το είχα σβήσει, δεν ήθελα κανέναν, δεν. Είπα, τελείωσα... διάφορες εμπειρίες άσχημες».

«Ήμουν παντρεμένη, τώρα έχω χωρίσει.. Και εκείνος χρήστης... Εντάξει, ο γάμος μου,... Ήταν φρίκη, μες στα ναρκωτικά. Φρίκη ήτανε... Γενικά δεν μπορείς, σε χρήση δεν μπορεί να είναι καλά ο γάμος... Έπρεπε να είχα χωρίσει χρόνια νωρίτερα. Απλά δεν μπορούσα, γιατί ήμουν και εγώ στη χρήση και εκείνος... Μακάρι να μπορούσα να χωρίσω νωρίτερα. Αλλά αν κάποιος κάνει χρήση, το μόνο που τον νοιάζει είναι να πάει να κάνει χρήση».

«Απλά, λίγο... μοναξιά κι αυτά,... σου λείπει».

«Είναι δύσκολο. Να είσαι εντελώς μόνος σου... είναι πολλή απομόνωση... Ενώ... και ψυχρές να 'ναι οι σχέσεις, είναι εκεί».

«Έχασα δουλειά, έχασα φίλους... Όσο περνάγανε τα χρόνια, έβλεπα ότι μένω μόνη μου».

Όπως ο κόσμος του «οίκου» έτσι και ο κόσμος της εργασίας επιτελείται είτε ως **τίμημα** της χρήσης είτε ως σημαντικό **αντιστάθμισμα**. Στην ενότητα αυτή, εξεταζόμενος ο κόσμος της εργασίας ως τίμημα της χρήσης αναδεικνύει περαιτέρω ρήξεις και ασυνέχειες σε σημαντικούς τομείς του βίου. Αστάθεια χαρακτηρίζει το εργασιακό έθος των ουσιοεξαρτημένων ατόμων, το δε τίμημα είναι ιδιαίτερα ακριβό, καθώς συνεπάγεται αποκλεισμό από την ομαλή ένταξη στην αγορά εργασίας, Πρόκειται για μια άλλη απώλεια, έναν κίνδυνο διαρκούς αδυναμίας ικανοποίησης βασικών αναγκών, απόκτησης βασικών αγαθών και άσκησης βασικών δικαιωμάτων.

«Ξεκίνησα κιόλας να δουλεύω. Δηλαδή, παρόλη τη χρήση... δούλευα. Απλώς, δεν μπορούσα να μείνω σταθερά σε μία δουλειά... λόγω του ότι πα είχα μπει στη χρήση. Και έμενα μέχρι ένα σημείο και μετά, σε μια δυσκολία,... τα παράταγα».

«Όσο ήμουν στη σχολή ήμουν πωλήτρια... μπήκα σε γραφείο, ήμουν στα κεντρικά. Και μετά πήγα στην (τράπεζα)... Εκεί κατέρρευσα εντελώς... Έκανα ό,τι κάνει ένας ναρκομανής κανονικά. Αργούσα στη δουλειά, άρχισα να απουσιάζω. Ενώ ήμουν πάντα άριστη, ήμουν καλή στη δουλειά μου. Ποτέ δεν αργούσα, ποτέ δε ζητούσα άδειες... κανονικά δούλευα, κανονικά. Από ένα σημείο και μετά, άρχισα να αργώ, να μην έχω λεφτά. Ξόδευα όλα μου τα λεφτά... στα ναρκωτικά... Πάρα πολλά... Μέχρι που με απολύσανε από τη δουλειά... Ευτυχώς, με συμπαθούσανε και με ξαναπήρανε, αλλά πιο υποβιβασμένη, καμία σχέση. Δεν καταλάβαινε ότι έκανα ναρκωτικά, προφανώς. Απλά, το αποδώσανε σε κρίση άγχους και, πώς το λένε; Ότι κουράστηκα, ας πούμε. Δε φαντάστηκε κανένας ότι μπορεί να κάνω ναρκωτικά... Και μου ξαναδώσανε δουλειά, αλλά υποβιβασμένη. Το παιδί για όλες τις δουλειές; Σε άλλη τράπεζα, προφανώς, όχι στην ίδια που ήμουνα. Σε άλλο κατάστημα όχι στο ίδιο, που με ξέρανε οι συνάδελφοι».

«Και (σε μεγάλο super-market) έχω μπει. Και λόγω χρήσης απολύθηκα... Είτε δεν πήγαινα, λόγω στερωτικών. Είτε κοιμόμουν όρθια... δεν ήμουν αποδοτική. Όσο ήμουν καλά, ήμουν. Όσο δεν ήμουν, δεν ήμουν».

Μέσα από το λόγο των ερωτώμενων της έρευνάς μας καταρρίπτεται ο μύθος ότι τα ουσιοεξαρτημένα άτομα είναι ακατάλληλα για εργασία. Αντιθέτως διαπιστώνεται ότι η προσφερόμενη εργασία είναι ακατάλληλη για την εξυπηρέτηση των αναγκών των ουσιοεξαρτημέ-

νων ατόμων. Ο κόσμος της εργασίας των γυναικών της έρευνάς μας χαρακτηρίζεται από εμφανείς όψεις εκμετάλλευσης και αδικίας. Δουλειές «του ποδαριού», εργασιακή επισφάλεια και διαρκής ελαστικότητα. Μάλιστα η τρέχουσα οικονομική κρίση με το τεράστιο εφεδρικό εργασιακό απόθεμα λόγω της ανεργίας, και την υπερσυγκέντρωση της επιχειρηματικής δραστηριότητας στα «χέρια λίγων», επιδείνωσε ακόμη περισσότερο την επισφαλή εργασιακή θέση και κατάσταση των ουσιοεξαρτημένων ατόμων. Και φυσικά η προσφερόμενη εργασία, ως είδος, δεν προσιδιάζει με τα εκπαιδευτικά προσόντα των ουσιοεξαρτημένων της έρευνάς μας, όπως άλλωστε συμβαίνει με τη γενικότερη αναντιστοιχία εκπαίδευσης και αγοράς εργασίας σε συνθήκες κρίσης για το σύνολο της κοινωνίας.⁴⁷

«Πάρα πολύ βενζινάδικο έχω δουλέψει. Πάρα πολύ, πολλά χρόνια. Φυλλάδια, μικροδουλειές, έτσι. Μετά,... επαιτεία... πολλή επαιτεία. Έχω δουλέψει ως καθαρίστρια. Με φαγητό έχω δουλέψει. Ταμίας έχω δουλέψει. Διάφορες δουλειές. Πάντως, αυτό, η περισσότερη χρήση μου βγήκε έτσι, με τη δουλειά».

«Έκανα πολλές δουλειές... Έχω δουλέψει από εργοστάσιο, μέχρι, τώρα, αυτήν τη στιγμή δουλεύω στον Δήμο, είμαι φύλακας, σχολικός φύλακας, σ' ένα δημοτικό. Μου αρέσει η δουλειά αυτή. Μου αρέσει που είμαι με παιδιά, γιατί έχω τελειώσει και βρεφονηπιοκόμος. Και ξεχνιέμαι με τα παιδιά. Έχω κάνει διάφορες θέσεις. Έχω δουλέψει θέσεις με παγωτά, με λουλούδια, σε βιβλιοπωλείο. Διάφορες έχω κάνει».

«Δούλευα και βράδια, ας πούμε, σε μπαρ και τέτοια. Εκεί δεν υπήρχε ασφάλεια, με τίποτα. Ή στην τελευταία μου δουλειά... (εντός κρίσης) η κακομεταχείριση είναι φουλ... Δουλεύαμε, δε θυμάμαι πόσες ώρες... Και τα ένσημα τίποτα, ούτε να βγάλεις βιβλιάριο, δηλαδή... Και οι ώρες δεν ήταν οκτώωρο, ήταν παραπάνω... σου το ζητούσαν σαν χάρη, να κάτσεις. Και άμα δεν το έκανες σου συμπεριφερόντουσαν ακόμα πιο άσχημα. Ή σε απειλούσαν λίγο, ότι κουνιέται η θέση σου, θα σε διώξουμε».

«Γενικότερα, στη συγκεκριμένη δουλειά, υπήρχε κακομεταχείριση πάρα πολύ. Και όχι μόνο από το (...) υποκατάστημα. Όλες αυτές οι αλυσίδες ... που είναι το ίδιο αφεντικό... Συμπεριφέρεται πάρα πολύ άσχημα. Πάρα

47. Βλ. σχετικά, Δεμερτζής κ.ά. (επιμ.) (2017)· Τσίγκανου (2002), σελ. 15-104· Ταταρίδου (2002), σελ. 219-269· Τσίγκανου (1997), σελ. 51-69.

πολύ άσχημα. Λες και είναι δουλικά, ας πούμε. Εγώ έφτασα, έβγαλα... κύστες... από το στρες και όλο αυτό που κατάπινα... Βρίσκομαι υπό θεραπεία, δεν μπορώ να μου συμπεριφέρεται κάποιος τόσο άσχημα και τόσο σαν σκουπίδι... Αυτήν την συμπεριφορά, βέβαια, την είχε απέναντι σε όλους... Σε όλους... Οπότε... φύγαμε ομαδικώς 10 άτομα, παραιτηθήκαμε... Τα καλύτερα χαρτιά τους φύγαμε, αλλά αυτοί θα φέρνανε».

«Έπρεπε να σερβίρω, έπρεπε να είμαι ταμειακή, έπρεπε να ανακατεύω τα φαγητά, έπρεπε να αλλάζω τα ταψιά. Έπρεπε να κάνω και μες στην κουζίνα, να κόψω κρεμμύδια. Δηλαδή, έπρεπε να κάνω πέντε ανθρώπων πόστο. Και αν δεν το έκανα, πέρναγε το αφεντικό, με έβριζε και μπροστά στους πελάτες... Απίστευτοι».

Όπως έχει ήδη προαναφερθεί, το στίγμα της ουσιοεξάρτησης επηρεάζει έτι περαιτέρω την εργασιακή κατάσταση και θέση των ουσιοεξαρτημένων ατόμων. Υπό το καθεστώς μάλιστα της εγκατεστημένης «γνωριμοκρατίας» στην ελληνική (αλλά και τη διεθνή) αγορά εργασίας η εργασιακή κατάσταση και θέση των ουσιοεξαρτημένων ατόμων καθίσταται περισσότερο ευάλωτη τόσο εντός όσο κι εκτός χρήσης, τόσο εντός όσο και εκτός της τρέχουσας οικονομικής κρίσης.⁴⁸

«Μας ταμπελιάζουνε όλους».

«Τώρα πλέον... πέρνουνε και τέτοια παιδιά (ουσιοεξαρτημένους)... η συγκεκριμένη επιχείρηση».

«Δουλειά;... Ψάχνω, όσο γίνεται... Με ζορίζουν... που δεν έχω κανένα κοινό να συζητήσω και που με βλέπουν σαν να είμαι... Μπήκα με μέσο, εννοείται... Δε νιώθω άσχημα γι' αυτό, γιατί όλες... που είμαστε εκεί... όλες, κάποιος έχει μιλήσει κι έχουν πάει».

Τα αντισταθμίσματα

Τα τιμήματα έχουν και αντισταθμίσματα. Αντισταθμίσματα που δεν είναι κοινά σε ολόκληρο τον κόσμο της χρήσης καθώς διαθέτουν γυναικεία ταυτότητα. Στο πεδίο των αντισταθμισμάτων η διάκριση κατά φύλο αναδεικνύεται σημαντική κατηγορική μεταβλητή στον κόσμο της ουσιοεξάρτησης.

48. Βλ. σχετικά Τσίγκανου (1997), σελ. 51-70.

Η μητρότητα δρα ισχυρά αντισταθμιστικά στα όποια τιμήματα. Νοηματοδοτεί εκ νέου τη ζωή της ουσιοεξαρτημένης γυναίκας και προσδίδει θέληση για απεξάρτηση, μια νέα τροχιά ζωής και ελπίδα για το μέλλον.

«Η εγκυμοσύνη και η γέννηση της μικρής... πιστεύω ότι αυτό με έφερε στη ζωή πίσω».

«Το κίνητρό μου, το βασικό μου κίνητρο... (για απεξάρτηση... το παιδί)... Κατ' αρχήν, για εκείνη πρώτα το έκανα, σαν πρώτη φάση το έκανα για εκείνη. Γιατί πέρασα εγώ, έβαλα τη δικιά μου παιδική ζωή και λέω, όχι, δε θα το κάνω στο παιδί αυτό. Και έτσι, άρχισε, σαν πρώτη φάση, έτσι».

«Και οι προσπάθειές μου (για απεξάρτηση) έτσι, η σοβαρή μου προσπάθεια άρχισε το 2013, εφόσον είχα γεννήσει, βέβαια».

«Ε, μετέπειτα, από τότε που γέννησα... Κατ' αρχήν, μία που το έμαθα και μία που δεν ξανακάπνισα από εκείνη την στιγμή. Δεν υπήρχε χρήση... Ήμουν πάρα πολύ χαρούμενη... ήμουν πολύ θετική, χαρούμενη, άλλαξε η ζωή μου».

«Η μικρή δεν είχε δει χρήση, παρόλα αυτά... Όχι, δεν έχει δει. Αν και ήταν μωρό τότε. Αλλά, και πάλι, δεν έχει δει χρήση ευτυχώς».

«Είχα διακόψει και πιο πριν την χρήση, αλλά στην εγκυμοσύνη ξανά υποτροπίασα, οπότε με το που γέννησα, ξανά... Είχα να κάνω χρήση δύο χρόνια, πριν μείνω έγκυος. Έμεινα έγκυος και στο ενδιάμεσο υποτροπίασα. Και μόλις γέννησα, ήρθα (σε θεραπευτικό πρόγραμμα). Και πιο πολύ και για το παιδί... Γιατί... δεν γίνεται να έχεις και παιδί και να κάνεις ναρκωτικά».

Ως ένα ισχυρό αντιστάθμισμα προβάλλει η προσπάθεια που συμπυκνώνεται στο απόφθεγμα «κερδίζοντας το χαμένο χρόνο».⁴⁹ Οι προϋποθέσεις κοινωνικής ένταξης –έστω και αβέβαιης– είναι εξαιρετικά γνωστές και πολύ οικείες στον κόσμο της ουσιοεξάρτησης. Προτεραιότητα προσδίδεται στην απεξάρτηση και στη συνέχεια στις σπουδές ή/και την εργασία.

«Στη χρήση ήμουν αρκετά χρόνια. Τα τελευταία χρόνια είμαι σε πρόγραμμα. Πάω σχολείο, δουλεύω... Βάζω τη ζωή μου σε μία τάξη, πλέον χωρίς

49. Κατά παραφθορά του τίτλου του έργου του Μ. Προυστ (2011), Αναζητώντας τον χαμένο χρόνο, Αθήνα: Εστία.

ουσίες... Στη χρήση ο δρόμος είναι πολύ δύσκολος... Τώρα είναι, όμως, όλα καλά. Μ' αρέσει που πηγαίνω στο σχολείο. Πολύ θα ήθελα να το είχα κάνει και πολύ νωρίτερα, γιατί το σχολείο... μας βοηθάει πολύ και στη δουλειά μας. Δηλαδή... αν κάποιος δεν έχει βγάλει σχολείο, αναγκάζεται και δουλεύει σαν σκλάβος όλη του τη ζωή. Ενώ το σχολείο μάς δίνει μία δυνατότητα να κάνουμε και κάτι, κάτι καλύτερο. Μακάρι να το είχα κάνει χρόνια νωρίτερα αυτό, αλλά δυστυχώς ήμουν στη χρήση. Δεν μπορούσα τότε παράλληλα, δεν είχα το μυαλό για να πάω και στο σχολείο. Όμως τώρα, τώρα το κάνω... Δουλεύω».

«Αυτά τα χρόνια που έμεινα καθαρή, το πρώτο πράγμα που έκανα ήταν να βρω τι θα κάνω, πώς θα δουλέψω, πώς θα τα βγάλω πέρα... Έκανα κάποιες προσπάθειες, τέλος πάντων, να παίρνω κάποιες δουλιτσες από εδώ και από εκεί... Μπήκα σε μια εταιρεία... Και δούλεψα εκεί όλα τα χρόνια αυτά... Δουλεύω πολύ. Δουλεύω. Και μακριά από το σπίτι μου. Δηλαδή, ένα δωδεκάωρο είμαι εκτός σπιτιού, γιατί έκανα ολόκληρο ταξίδι για να πάω και να γυρίσω από τη δουλειά. Κάνω πολλή προσπάθεια στο κομμάτι της δουλειάς».

«Θα ήθελα πάρα πολύ να εργαστώ, να έχω τη δύναμη να εργαστώ και τη δυνατότητα να εργαστώ... Είναι δύσκολα τα πράγματα. Γνωρίζετε ότι είναι πάρα πολύ δύσκολα.».

«Σπούδασα... με δυσκολία. Έκανα διάφορα και όταν ήμουν στη χρήση. Γιατί... η δεύτερη σχέση... μου έλεγε, κάνε αυτό που θέλεις, προσπάθησε, μάθε μια δουλειά, δεν έχει σημασία. Τελικά, το έκανα για μένα... Οπότε, ναι, χάρηκα που το έκανα... Εντάξει, έχω χρέη από τότε. Ακόμα πληρώνω. Αλλά, τουλάχιστον, έχει μπει μια τάξη στη ζωή μου».

Το να κτίσει κανείς έναν καινούργιο εαυτό μέσα από τη διαδικασία της απεξάρτησης αναδεικνύεται ένα ισχυρό αντιστάθμισμα. Στην απόκτηση αυτής της νέας κατά κάποιο τρόπο ταυτότητας η αναγνώριση των προσπαθειών και η αυτοεκτίμηση διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο. Παράλληλα, μια αίσθηση υπερηφάνειας για κάποια επιτεύγματα, η ενθάρρυνση και η επιβράβευση αντισταθμίζουν ισχυρά τις ματαιώσεις και απογοητεύσεις.

«Έπρεπε εγώ να αναλάβω την οικογένεια, ένας άνθρωπος που δεν γνωρίζει ούτε από νοικοκυριό, ούτε από λογαριασμούς, ούτε από τίποτα. Και όμως, τα κατάφερα... Πήρα τα εύσημα από τον παθολόγο του, ότι ξανασηκώθηκε στα πόδια του, με πάρα πολλά προβλήματα υγείας».

«Είδα την αφίσα εκεί τοιχοκολλημένη για τη δημιουργική γραφή και για το θεατρικό. Θέλησα να πάρω μέρος. Και μπήκανε τα γραπτά μου και στην Τεχνόπολη, επιλέχτηκαν να μπουόνε, γίνανε εγκαίνια εκεί».

«Είμαι με ένα κινητό, βέβαια, στο χέρι, γιατί εγώ προσέχω τη θεραπεία του (πατέρα)... Η μαμά είναι σε μία τραγική κατάσταση... πέρασε κι ένα εγκαταλειμμένο. Και τα κατάφερα αξιόπαινα, όπως μου είπαν».

«Εγώ το μεγάλωνα το παιδί... Δηλαδή, μπορώ να πω ότι τα καταφέρνω, αν και δεν το περίμενα. Ναι, με το παιδί είμαι καλή».

«Χαρούμενη νιώθω, έτσι, πολύ, που κατάφερα. Γιατί πάντα όλα στη μέση τα άφηνα. Χαίρομαι που κατάφερα... να κλείσει αυτός ο κύκλος με ωραίο τρόπο. Νιώθω περήφανη για μένα. Νιώθω ότι κατάφερα αυτόν τον στόχο που είχα βάλει. Τον έφερα εις πέρας... Χαίρομαι που πλέον, έτσι μπορώ να σταθώ στα πόδια μου. Και... αντιμετωπίζω τις καταστάσεις της ζωής με έναν άλλον τρόπο».

Τα παραπάνω υποστηρίζουν το επιχείρημα ότι «η συμμετοχή των γυναικών αυτών... σε συλλογικές δράσεις... μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα της κρίσης... είτε έχουν καλλιτεχνικό χαρακτήρα... είτε είναι δράσεις κοινωνικής αλληλεγγύης... σφυρηλατούν δεσμούς με την κοινότητα... διαμορφώνουν όρους ανοιχτού διαλόγου με αυτήν, ενισχύουν το αίσθημα της αυτοεκτίμησής τους, ενδυναμώνουν τη γυναικεία τους ταυτότητα μέσα από την ανάληψη κοινωνικών ρόλων, συμβάλλουν στην άρση των όρων του κοινωνικού αποκλεισμού τους. Μέσα σε αυτή τη διαδικασία μεταμόρφωσής τους από αντικείμενα ταπεινωτικής βίας σε κοινωνικά υποκείμενα αποκτούν συνείδηση της τεράστιας δύναμης που κρύβουν μέσα τους και γίνονται ικανές να διεκδικούν με ψηλά το κεφάλι όλα όσα έχουν στερηθεί μέχρι τώρα και πάνω απ' όλα το δικαίωμα σε ό,τι πιο ανθρώπινο υπάρχει στον άνθρωπο: το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια».⁵⁰

Κάποιες φορές, τέλος, μια περισσότερη ή λιγότερο καλή σχέση με την οικογένεια δρα ομοίως αντισταθμιστικά στα παθήματα του βίου.

«Από κάποια ηλικία και μετά... δε ζούσα πλέον με τους γονείς μου. Όμως, ήταν για μένα πάντα ένα αποκούμπι, γιατί είχαν γίνει πλέον σκληρά τα πράγματα».

50. Μάτσα (2013), σελ. 29.

«Απλά, είχα, αυτά τα χρόνια είχα τη συμπαράσταση της μητέρας μου».

«Ξέρω ότι υπάρχει πίσω μου, άμα χρειαστώ κάτι, οι δικοί μου».

Η κουλτούρα της χρήσης

Μέσα από τις αφηγήσεις των ερωτώμενων γυναικών επιβεβαιώνεται μια από τις βασικές υποθέσεις της έρευνάς μας ότι ο κόσμος της ουσιοεξάρτησης χαρακτηρίζεται από τη δική του ιδιάζουσα κουλτούρα,⁵¹ όπως αυτή προσδιορίζεται δομικά και πολιτισμικά: συνθήκες και συνήθειες, ιεραρχίες, προτεραιότητες, κοινωνικές πρακτικές, αξίες, κώδικα συμπεριφοράς. Ο κόσμος της ουσιοεξάρτησης πραγματικά καταλαμβάνει ένα *ιδιαιτέρο* κοινωνικό πεδίο πολιτισμικά *αυτόνομο* –οπωσδήποτε όμως εντός της κατεστημένης κάθε φορά κοινωνικής δομής– το οποίο εντοπίζεται σε ένα *ενδιάμεσο* θα λέγαμε *κοινωνικό τόπο* εντός-εκτός προδιαγεγραμμένων ορίων και κοινωνικών συνόρων (εντός-εκτός αγοράς εργασίας, εντός-εκτός των τοίχων της φυλακής, εντός-εκτός κυρίαρχων κοινωνικοπολιτικών δομών –οικογένεια, σχολείο– αλλά και θεραπευτικών συστημάτων, εντός-εκτός ιατρικής και ποινικής αντιμετώπισης). Πρόκειται για έναν *τόπο* ο οποίος διαθέτει πληθυσμούς με μεγάλη κινητικότητα στα «έσχατα» της κοινωνίας, πληθυσμούς με χαρακτηριστικά «κινουμένης άμμου» και κοινωνική κινητικότητα που προσδιορίζεται πέρα από τους όρους της ταξικής διευθέτησης –τους οποίους άλλωστε δεν μπορούμε να αποτιμήσουμε επακριβώς λόγω ανυπαρξίας σχετικής διερεύνησης στην ελληνική πραγματικότητα– και με τους αποκλειστικούς/ενταξιακούς όρους «εντός-εκτός», οι οποίοι διαγράφονται με ενάργεια.⁵² Ο *τόπος* αυτός είναι ιστορικά, κοινωνικο-πολιτικά και πολιτισμικά προσδιορισμένος καθώς σταδιακά κτίστηκε από την *κοινωνική αντίδραση* στο φαινόμενο

51. Πρβλ. Young (1971).

52. Δεν μπορούμε να μην αναγνωρίσουμε ότι ο πληθυσμός των ουσιοεξαρτημένων αντιμετωπίζει σε μεγαλύτερο βαθμό πολλαπλά «κοινωνικά φράγματα», από λοιπούς πληθυσμούς οι οποίοι και αυτοί φέρουν χαρακτηριστικά «κοινωνικού μειονεκτήματος». «Μειονεκτήματα» και «φράγματα» λειτουργούν εξόχως «αποκλειστικά» για τον κόσμο της ουσιοεξάρτησης θέτοντας πολλαπλά εμπόδια στην ενταξιακή διαδικασία. Βλ. σχετικά Τοίγκανου (1997), και περί «κοινωνικού φράγματος» και των λειτουργιών του στα Parkin (1979)· Collins (1979)· Murphy (1988). Βλ. επίσης και για την ένταξη της ουσιοεξάρτησης στο κοινωνικό περιθώριο το κλασσικό έργο του Becker (1973).

της χρήσης και της ουσιοεξάρτησης, όπως αυτή κυρίαρχα εκφράστηκε από τον χαρακτήρα της νομικο-θεσμικής αντιμετώπισης του φαινομένου κοινωνικο-ιστορικά, ο οποίος, άλλωστε, επέβαλε τον ορισμό της χρήσης ως αδικήματος ή/και ως ασθένειας.⁵³

Σε αυτόν τον *τόπο* και τον *κόσμο* της ουσιοεξάρτησης, η παράμετρος του φύλου, όπως κατέδειξε και η συγκεκριμένη μελέτη περίπτωσης, διαπερνά την κοινωνική περιχαράκωση. Όπως επισυμβαίνει σε ολόκληρη την κοινωνική δομή, η παράμετρος του φύλου αναδεικνύεται καθοριστική των κοινωνικών σχέσεων, διευθετήσεων αλληλεξαρτήσεων και αλληλεπιδράσεων. Όπως έχει υποστηριχθεί, υπό το κράτος του σύγχρονου κοινωνικού σχηματισμού όπου σε συνθήκες κρίσης έχουν διαμορφωθεί «όροι εκπώχευσης και εξευτελισμού της πλειονότητας του κοινωνικού συνόλου, στέλνοντας στο κοινωνικό περιθώριο, στον αποκλεισμό και τελικά στην εξόντωση όλους τους διαφορετικούς, εκείνους που κινούνται έξω από τα στενά όρια της κοινωνικής νόρμας... αποδεκτής από την κυρίαρχη τάξη... η σημαντική ανδροκρατική κοινωνία, με τα ενισχυμένα λόγω κρίσης κοινωνικά στερεότυπα σε βάρος των γυναικών, καταπιέζει και στιγματίζει διπλά την εξαρτημένη γυναίκα. Η ίδια η οικογενειακή εξουσία, ως όργανο ρύθμισης των σχέσεων ανάμεσα στον πατέρα, στη μάνα, στον γιο και στην κόρη, θεσμοθετεί την αδικία σε βάρος της γυναίκας, μεταβάλλοντας τον οικιακό χώρο σε χώρο τυραννίας. Σε αυτό το χώρο βιώνονται οι τραυματικές εμπειρίες που σημάδεψαν ανεξίτηλα τη ζωή αυτών των γυναικών, συμπυκνώνοντας τρομακτικές ποσότητες βίας, αυθαιρεσίας, διακρίσεων, αδικίας, μόνο και μόνο επειδή έτυχε να γεννηθούν γυναίκες».⁵⁴ Όπως έχει ήδη τονιστεί, «καμία υποψία για αδικία δεν σκιάζει τις προσβολές που δέχεται η γυναίκα επειδή γεννήθηκε γυναίκα, καμμία πολιτική γραμματική δεν επιτρέπει να διατυπωθεί η αμφισβήτηση της αυθαίρετης εξουσίας που καθιστά δυνατή μια τέτοια προσβολή».⁵⁵

53. Ενδεικτικά βλ. Υφαντής (2017). Επίσης, Στριγγάρης (1937)· Tsiganou (2003).

54. Μάτσα (2013), σελ. 26-7.

55. Βαρίκα (2005), σελ. 14.

Η μύηση

Τα δεδομένα της έρευνάς μας ενισχύουν ευρήματα και επιχειρήματα άλλων ερευνών για την ουσιοεξάρτηση ως προς το ότι η κουλτούρα της χρήσης χαρακτηρίζεται από μια διαδικασία μύησης. Από ένα εισαγωγικό στάδιο, σε μικρή ηλικία (ακόμη και στην προεφηβεία, αλλά κυρίως στην εφηβεία), το οποίο περιλαμβάνει την εναρκτήρια χρήση με κάνναβη, χασίς, χάπια («ήπια»), και σε μεταγενέστερο στάδιο με ηρωίνη, κοκαΐνη και λοιπά συνθετικά ναρκωτικά («σκληρά», «χημικά, δηλητήρια», σύμφωνα με τις ερωτώμενές μας). Όπως έχει ήδη προεκτεθεί, εντοπίσαμε και στην έρευνα αυτή μια πρώτη και συχνά επιχειρούμενη διάκριση ανάμεσα σε «μαλακά» και «σκληρά» ναρκωτικά η οποία έχει ενσωματωθεί και στο λόγο των ερωτώμενων γυναικών. Η συνδρομή της παρέας στην εναρκτήρια χρήση είναι καθοριστική, καθώς αυτή συντελείται αρχικά σε «παρέες» ομιλήκων, αλλά κυρίως «μεγαλύτερων», φίλων, συγγενών, συντρόφων, ομοίως χρηστών. Κάποιες φορές συνδυάζεται με την κουλτούρα της νυκτερινής διασκέδασης,⁵⁶ όπως έχει δειχθεί και σε άλλες έρευνες.

«Εκεί που πήγαινα σχολείο, είχε πάρκα... και μαζευόντουσαν παιδιά. Εκεί δοκίμασα για πρώτη φορά χόρτο... Μετά... βγαίναμε. Ενώ φοβόμουνα να κάνω χρήση, δοκίμασα LSD. Και... δοκίμαζα... εκεί, στα 14-15, ήπια... Μετά, όσο μεγάλωνα γινόταν πιο συστηματικό, μετά τα 16-17... Είχα, όμως, μία παρέα... η καλύτερη μου φίλη... δύο φίλες μου. Και άλλη παρέα που θα έβγαينا, θα πηγαίναμε στα κλαμπ, θα καθόμασταν με τις ώρες έξω από το σπίτι... Και μετά... στο Λύκειο... γνώρισα κι άλλες παρέες».

Η εισαγωγή στη χρήση έχει συντελεστεί στις περιπτώσεις των γυναικών της έρευνάς μας από κάποιον άντρα, αδελφό, φίλο, σύντροφο, κοινό και αυτό ερευνητικό εύρημα σε έρευνες τόσο στη χώρα μας όσο και διεθνώς. Μάλιστα, οι τρόποι αυτοί εισαγωγής στη χρήση και την εξάρτηση, ιστορικά, ενέχονται για την καλλιέργεια της αντίληψης για την επιδημιολογικής μορφής μεταδοτικότητα της ουσιοεξάρτησης, ως μιας επικίνδυνα μολυσματικής νόσου. Αυτή η αντίληψη διακρατεί μεγάλο μέρος της ευθύνης για την δυσκολία κοινωνικής ένταξης ή/και επανένταξης των ουσιοεξαρτημένων ατόμων. Ιδιαίτερα στη χώρα μας, με την αγορά εργασίας να χαρακτηρίζεται από μεγάλο αριθμό

56. Βλ. και Ασρινάκης και Στυλιανούδη (1996).

μικρών και μεσαίων οικογενειακών επιχειρήσεων που απασχολούν κυρίως μέλη της οικογένειας εν στενή και ευρεία έννοια, η πρόσληψη πρώην ουσιοεξαρτημένων ατόμων συνιστά σχεδόν *ουτοπία*.⁵⁷

«Αυτό ήρθε από τον μικρό μου αδερφό... Πώς ήρθε η ηρωίνη; Είχα γνωρίσει ένα παιδί, το οποίο ήταν ήδη στην ηρωίνη».

«Εγώ δεν ήμουν χρήστης. Τότε που γνώρισα τον πρώην σύζυγό μου, δεν ήμουν στη χρήση... εκείνος μου το πρότεινε».

«Το μυαλό μου έφταιγε... και ίσως και ο πρώην σύζυγος... Γιατί μαζί του άρχισα τη χρήση... εμένα, προσωπικά, αυτός με έβαλε».

Σε κάποιες από τις αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας αποκαλύπτεται και το μυστικό της ουσιοεξάρτησης των γυναικών. Με αυτόν τον τρόπο αρχίζει να αχνοφαίνεται μια δεύτερη διάκριση στον κόσμο και την κουλτούρα της ουσιοεξάρτησης, η διάκριση κατά φύλο, με τη γυναικεία παρουσία να διαγράφει μια διαφορετική πορεία προς την ουσιοεξάρτηση από τους άνδρες χρήστες. Τα λεγόμενα των ερωτώμενων γυναικών υποδεικνύουν την επιρροή της παραμέτρου της θηλυκής παρουσίας, ως μιας ιστορικά, δομικά και πολιτισμικά προσδιορισμένης αρχετυπικής *μήτρας* φροντίδας, βοήθειας, προσφοράς και έγνοιας για τα αγαπημένα πρόσωπα εντός και εκτός του *οίκου*, σε μια μη αρχικά και μη συνειδητά επιδιωκόμενη ουσιοεξάρτηση *per se*.

«Αλλά, κάπως έτσι ξεκίνησε, προσπαθώντας να τον βοηθήσω».

«Έκανε εκείνος χρήση. Εγώ προσπαθούσα να τον βοηθήσω να ξεφύγει από όλα αυτά. Τσακωμοί, το ένα, το άλλο. Μέχρι που δοκίμασα... Και μετά το έκανα και από μόνη μου, κρυφά από αυτόν».

Η γυναίκα ακόμη και εντός της χρήσης δεν εγκαταλείπει την κοινωνικο-ιστορικά, δομικά και πολιτισμικά προσδιορισμένη *προδιάθεση* για το νοικοκυριό και τη φροντίδα. Πολλές φορές στο λόγο των γυναικών της έρευνάς μας αναδύονται τα στερεοτυπικά γνωρίσματα της γυναικείας *φιογούρας* ως συμπαραστάτη του βίου και ως ανιδιοτελούς προσφοράς φροντίδας στον *οίκο*, τον *σύντροφο*, τα *παιδιά*, εντός και εκτός χρήσης⁵⁸.

57. Βλ. ενδεικτικά, Παπαδοπούλου (2012).

58. Βλ. ενδεικτικά, για την κοινωνικο-ιστορικά κατασκευασμένη θέση της γυναίκας

«Αφού τσούλησε η πρώτη χρονιά (θεραπείας-απεξάρτησης)... κατάφερα εκείνο το καλοκαίρι, ναι, να ξαναπάει ο... (σε θεραπευτικό πρόγραμμα)... Πώς; Τον πήγα να εγώ σε όλα τα ραντεβού. Γιατί δεν μπορούσε να βγει από το σπίτι, για να πάει».

«Εγώ... κρατούσα την επαφή με τους δικούς μου... κι έμεινα με τον αδερφό μου, τον πιο μικρό, πήγα να στη σχέση που είχα, αλλά πήγα να και στον αδερφό μου, στο σπίτι του, το σπίτι μας, δηλαδή, που μένω και τώρα, να βοηθάω, να καθαρίζω, να φροντίζω και τα λοιπά, όσο μπορούσα».

«Ήμουνα με τον μπαμπά της (κόρης), ερχόταν και ο μπαμπάς του (γιού) με τον φίλο του... Και τότε... ήταν όλοι στο σπίτι. Δηλαδή, ερχόταν κι εκείνος με τη σχέση του κι ο αδερφός μου... με την κοπέλα του... Επειδή εγώ ήμουνα μπέρε, με τα παιδιά, ούτως ή άλλως μαγειρεύα, ούτως ή άλλως έφτιαχνα κέικ, ούτως ή άλλως έφτιαχνα κουλουράκια. Ξέρεις. Ερχόντουσαν και υπήρχε μια οικογενειακή, που τη, τη στήριζα εγώ. Ναι, κάπως ήμουνα κεντρικό πρόσωπο, γιατί εγώ φρόντιζα κάπως όλους».

Οι συναναστροφές

Όπως έχει ήδη αναφερθεί παραπάνω ο κοινωνικός περίγυρος των ουσιοεξαρτημένων γυναικών εγγράφεται και αυτός εντός του κόσμου της ουσιοεξάρτησης. Στο σημείο αυτό μας ενδιαφέρει η διάκριση που εντοπίζεται και συνιστά τη δικαιολογητική και νομιμοποιητική βάση των συναναστροφών εντός χρήσης, όπως αυτή νοηματοδοτείται από τις συμμετέχουσες στην έρευνά μας. Έτσι, ως προς τις συναναστροφές αναδεικνύεται μια διάκριση και ένας ιδιάζων κοινωνικός διαχωρισμός ανάμεσα σε φυσιολογικούς ανθρώπους και τα «τέρατα». Σε κάποιες περιπτώσεις ο κόσμος των χρηστών δηλώνεται ως ένας κόσμος «ψεύτικος» και απατηλός, ενώ σε άλλες αποτελείται από τους μοναδικούς «συννοδοιπόρους» του βίου.

«Και οι σχέσεις, μετά από αυτό, ήταν όλες προζοσχές, ας πούμε, που λένε. Δεν ήταν κάτι σοβαρό. Δεν ήταν κάτι μόνιμο... ήταν ψεύτικες, ήταν οι ουσίες στη μέση».

«Πάντα υπήρχε μία ουσία... όσες σχέσεις και να έχουμε κάνει πάνω στη χρήση, δεν ήταν, η σχέση ήταν με τη χρήση. Απλά, ήταν συνοδοιπόρος ο άλλος, που κι αυτός είχε σχέση με τη χρήση».

ως «δούλας του άνδρα», την απλήρωτη οικιακή εργασία των γυναικών, τη θέση της γυναίκας στην οικιακή οικονομία και τις ιδεολογίες φύλου στο Στρατηγάκη (2006).

«Η κοινωνία μας είναι τόσο δύσκολη για φυσιολογικούς ανθρώπους, πόσο μάλλον για εμάς. Δεν έχουμε και πολλές ευκαιρίες... Γιατί είναι έτσι το σύστημα».

«Θέλω να πω, άλλοι άνθρωποι ζουν όλη τους τη ζωή καθαροί...».

«Αυτό που με περίμενε... Όλη την ημέρα... Κοιτάω το ρολόι και ξέρω ότι σε λίγο δε θα μπορώ να σηκωθώ. Πού θα βρω λεφτά; Μήπως έχει απεργία; Μήπως δεν προλάβω να πάω; Θα τον βρω αυτόν εκεί; Θα είναι καλή αυτή που θα μου δώσει; Θα μου φτάσει; Δεν θα μου φτάσει; Μετά πού θα ξαναβρω; Μήπως με πιάσει η αστυνομία πριν προλάβω να, να γίνω καλά... Δεν υπάρχει αυτό. Και τώρα να ανοίξεις τα μάτια ... Να μη φοβάσαι να σηκωθείς, αλλά να σηκώνεσαι σαν άνθρωπος... Ανθρωπινά... Κάθε μέρα να πρέπει να πίνεις. Και όχι μία φορά τη μέρα... Ήταν ανάλογα και σε τι κατάσταση βρισκόσουν την κάθε περίοδο».

Περιχαράκωση και νοπτά σύνορα

Στην κουλτούρα της χρήσης οι κοινωνικές σχέσεις εγγράφονται εντός του περιβάλλοντος της χρήσης, το οποίο συνιστά το πανόπτικον (*panopticum*) του βίου. Η χρήση καθορίζει τα νοπτά σύνορα και περιχαράκωνει έναν νοπτό τόπο άσκησης των καθημερινών δραστηριοτήτων. Η δε προσπάθεια απεξάρτησης προσλαμβάνει τον χαρακτήρα ενός εκούσιου εγκλεισμού αναβαπτίσματος και τελετουργικής ιερουργίας εξόδου. Συχνή είναι η ρητή αναφορά στην αντίστιξη «φως»-«σκότος», ή «καθαρό»-«θολό» (που εκφράζονται επίσης με τους όρους «πέπλο» ή «λήθαργος»), όπου εξίσου ρητά αλλά και υπόρρητα υποδηλώνονται η επίκληση του θείου, του ήλιου της χώρας μας αλλά και της φυσικής και ενστικτώδους χαράς της ζωής από τον άνθρωπο, ή και της με θρησκευτικούς όρους νίκης της ζωής επί του θανάτου με την «Ανάσταση του Κυρίου». Άλλωστε, συχνές είναι οι αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων γυναικών στο «Γολγοθά» τον δικό τους και των οικείων τους αλλά και της Μεγάλης Εβδομάδας των Παθών «που (γι' αυτές) τελειώνει» μαζί με το πέρας του θεραπευτικού προγράμματος της απεξάρτησής τους.

«Σταμάτησα μόνη μου να κάνω χρήση. Κλείστηκα στο σπίτι και μετά βγήκα πάλι έξω, στον κόσμο... Δηλαδή, εκεί στα 30 μου ήρθε η επιφοίτηση».

«Να είμαι, μία εβδομάδα, δεκαήμερο απομόνωση, να κοντεύω να πεθάνω μέσα στο δωμάτιο... Και ξανά τα ίδια... Και τώρα... περπατάς έξω και λες, πω, πω, Θεέ μου, ευχαριστώ το φως που με χτυπάει. Να υπάρχει τέτοιος καιρός και να κρυώνεις. Ή να κάνει κρύο και να ιδρώνεις. Δηλαδή, δεν, δεν υπάρχουν λόγια να περιγραφεί αυτό το πράγμα».

«Ήταν σαν να είχα ένα πέπλο μπροστά μου και τώρα, ξέρεις, έχει φύγει».

«Αν καταφέρεις και καθαρίσει το μυαλό σου και δεις την κατάσταση που ήσουν, θα πεις, αποκλείεται να έκανα εγώ αυτά τα πράγματα, να συμπεριφερόμουν έτσι. Αποκλείεται. Όσο είσαι, όμως, μέσα σ' αυτό, δεν το βλέπεις. Δεν το βλέπεις όλο αυτό».

«Μείναμε και στα σκοτάδια, μείναμε και σε συνθήκες άσχημες».

«Όταν ζεις στην χρήση, δεν βλέπεις. Δεν βλέπεις... Δεν υπάρχει καθαρή ματιά».

Στις περισσότερες των περιπτώσεων νοητά σύνορα χαράσσονται με ρητές και υπορρητες αναφορές ανάμεσα στο «μέσα» και το «έξω», ανάμεσα στο «μπαίνω» και το «βγαίνω». Συμβολοποιημένα εμφανίζεται η αντιμετώπιση της ουσιοεξάρτησης και των ουσιοεξαρτημένων από το κράτος ή/και τις θεραπευτικές πρακτικές με αναφορές στην άσκηση εξουσίας «εκ των άνω», ενώ οι πιέσεις εσωτερικές και εξωτερικές καθώς και οι «τιμωρίες» – «ποινές» εκφράζονται με την αίσθηση ασφυξίας και καταναγκασμού που απορρέει από τα πάσης φύσης «στριμώγματα στη γωνία». Αυτά, άλλωστε, τα τελευταία, ενώ δηλώνονται μεταφορικά στο λόγο των ερωτώμενων της έρευνάς μας υποδηλώνουν την ασφυκτική πίεση, τους εξαναγκασμούς και τους ποικίλλους καταναγκασμούς που υφίστανται οι ουσιοεξαρτημένοι κατά την πορεία τους εντός χρήσης.

«Βλέπεις ότι τώρα έχω κολλήσει εγώ εδώ πέρα, θέλεις τόσο να βγεις από κει. Και είναι μία αόρατη φυλακή, αόρατα κάγκελα μπροστά σου, δε σε αφήνουν. Δηλαδή, είναι ένα πράγμα... Δεν υπάρχει παιδί να μη θέλει να βγει από κει μέσα. Αλλά θέλει πολλή, πολλή, πολλή δουλειά, πολύ πείσμα, πολλή βοήθεια, πολλή συμπαράσταση, πολλή στήριξη... Όλα πολύ. Και κυρίως εσύ... είναι πολύ εύκολο μετά να ξαναπέσεις..., εννοείται... Όχι να είναι κάποιος από πάνω σου, να σε βάλει στη γωνία... Είσαι ήδη στη γωνία... Πιο πολύ στη γωνία, ας πούμε, εμένα να με βάλει άνθρωπος, δεν

μπορεί, από όσο έχω βάλει εγώ τον εαυτό μου. Δίπλα σου να είναι... αυτό». «Να ευχηθώ μέσα από την ψυχή μου, δηλαδή, μην μπει άλλος άνθρωπος μέσα στις ουσίες. Δεν υπάρχει τίποτα εκεί, τίποτα. Τίποτα.»

«Δεν βγαίνεις από εκεί εύκολα... Δεν μπορείς να βγεις. Δεν γίνεται... είναι τόσο δύσκολο να βγεις από εκεί μέσα μετά».

«Είναι, τα πράγματα είναι τόσο τρομακτικά κάποιες φορές, όταν τα κοιτάς έξω».

Νοηματοδοτήσεις του «εαυτού» και «των άλλων»

Στον ιδιαίτερο πολιτισμικό τόπο της ουσιοεξάρτησης, η κουλτούρα της χρήσης θέτει τους νέους όρους για την πρόσληψη του «εγώ» και των «άλλων», της κοινωνίας ευρύτερα. Για τις ερωτώμενες της έρευνάς μας ο ιδιαίτερος πολιτισμικός τόπος της ουσιοεξάρτησης είναι υπαρκτός. Νέες ταυτότητες αυτοπροσδιορισμού και ορισμού αποκτώνται μέσα από την πορεία στη χρήση, συχνά εξ αντανάκλασεως των κυρίαρχων σχετικών στερεοτύπων.

«Όλοι οι ναρκομανείς έχουν τέτοια χαρακτηριστικά... είχα τη συμπεριφορά ενός κανονικού ναρκομανή. Δηλαδή, όσοι με βλέπανε, καταλαβαίνανε... Άρχισα να φαίνομαι έξω, ενώ δε φαινόμουν. Πώς είμαι τώρα, που δε λες, α, να μία ναρκομανής, ας πούμε... από ένα σημείο και μετά φαινόμουν».

«Δεν περιγράφεται ούτε μία μέρα ενός τοξικομανή. Απλά, προσπαθείς κάθε μέρα να μείνεις ζωντανός. Να φοβάσαι να ξυπνήσεις το πρωί. Να κοιτάς όλη την ώρα το ρολόι, γιατί ξέρεις ότι σε λίγο δε θα μπορώ να περπατήσω, δε θα μπορώ να πάω πουθενά, για να βρεις... απλά να στέκεσαι στα πόδια σου».

Η καθαρότητα ή μη του νου, του βλέμματος, του σώματος και της ψυχής αξιοποιούνται συχνά στο λόγο των ερωτώμενων γυναικών είτε κυριολεκτικά, υποδηλώνοντας με μια ιατρικο-θεραπευτικού τύπου ορολογία την απεξάρτηση από μια μολυσματική «νόσο» («καθάρισα», ήμουν «καθαρή»), είτε μεταφορικά, υποδηλώνοντας άλλοτε μετάνοια, άλλοτε αθωότητα, άλλοτε εντιμότητα. Με τον τρόπο αυτόν αφενός επιβεβαιώνονται οι κυρίαρχες κοινωνικές αξίες, ενώ, αφετέρου, χαράσσονται επιπλέον νοητά σύνορα με όρους ανθρωπιάς, όπου ο «ανθρώπινος εαυτός» τίθεται απέναντι «στους απάνθρωπους» ή και «υποκριτές άλλους».

«Κακοποιήθηκα πολύ άσχημα... αν μπορούσα να διορθώσω... να έκοβα αυτό το κομμάτι. Δηλαδή, να μου δινόταν αυτή η ευκαιρία, να γυρίσω πίσω, θα έκοβα αυτό. Και όχι τη χρήση, όχι. Γιατί, πλέον έχω αποδεχθεί αυτό το λάθος που έκανα, με την χρήση. Και μέσα από την χρήση, πέρα από τα κακά, έχουν βγει καλά... Κατ' αρχήν, έχω παραμείνει άνθρωπος, κάτι που ένας φυσιολογικός έξω δεν το έχει. Και εμένα αυτό με ευχαριστεί και είμαι πολύ περήφανη που είμαι άνθρωπος... Είμαι πολύ περήφανη γι' αυτό το πράγμα. Που, ας πούμε, τα αδέρφιά μου, που δεν έχουν σχέση... δεν είναι καθόλου άνθρωποι, είναι απάνθρωποι, ας πούμε, το άκρως αντίθετο. Δεν ταιριάζουμε».

«Δεν θα έδινα σε άνθρωπο που δεν έχει πει, να πει ναρκωτικό. Θα το έδινα, που δεν θα έκανα κάτι τέτοιο, μόνο αν ήθελα να τον καταραστώ, ας πούμε, θα έκανα τέτοιο πράγμα».

«Εκτός από την κλασική μερίδα κάποιων, που είναι γλύφτες και... λένε σε όλα ναι. Και δεν ξέρω πώς το κάνουν αυτό. Εγώ δεν μπορώ να δουλέψω έτσι, δεν μπορώ... Δεν μπορώ. Δεν έχω αυτό το θεατρικό. Δεν το έχω, δεν μπορώ, δεν μου βαίνει».

Η νοσηματοδότηση του εαυτού διενεργείται και με όρους σαφούς και ρητής διάκρισης ανάμεσα στον κόσμο των «φυσιολογικών» ή των «κανονικών» και τον κόσμο της «πρέζας», των «πρεζάκηδων». Ανάμεσα στους δύο αυτούς κόσμους διαπιστώνεται ένα χάσμα, μια βαθειά ρωγμή, ένα τείχος αδιαπέραστο, κατά περίπτωση, που τροφοδοτούνται από τις κοινωνικές προκαταλήψεις, τα στερεότυπα, το στίγμα, την ετικέτα.

«Το ευπαθείς ομάδες δεν είναι αποκλειστικά πρώην τοξικομανείς... Φυσικά, ο υπάλληλος... ξέρει, γιατί του πάω το χαρτί ότι είμαι... Αυτό με την ταμπέλα, εντάξει, το έχουμε πάρα πολλά παιδιά, ότι δεν την θέλουμε αυτήν την ταμπέλα, γιατί προσπαθούμε να χτίσουμε μία νέα ταυτότητα. Οπότε, δεν την θέλουμε την ταμπέλα... Από την άλλη.. αν δεν βοηθάει για να βρεις πιο γρήγορα ή πιο εύκολα μία θέση στην αγορά εργασίας, ποιος ο λόγος να υπάρχει;... Δηλαδή, άλλο να πεις ότι παίρνω κάποια μόρια... γιατί είμαι ανάπηρος, γιατί έχω αυτά τα προσόντα... Παίρνω κάποια μόρια και άρα, έχω μία προτεραιότητα. Αν αυτό δεν υπάρχει, για ποιο λόγο να υπάρχει, ας πούμε, αυτή η κατηγορία και να μην είναι όλοι οι άνθρωποι άνεργοι, με τα κοινωνικά τους χαρακτηριστικά;... Εντάξει, είναι λίγο άδικο για εμάς τώρα... Νομίζω ότι είναι λίγο άδικο για εμάς... Ναι, μας ταμπελιάζουν... Θα πω το κλασικό. Στην Ελλάδα ζούμε».

«Οι γονείς μου και τα αδέρφια μου, γενικά, καμία σχέση με ναρκωτικά. Είναι όλοι παντρεμένοι, με οικογένειες, με, εγγόνια, με παιδιά. Εγώ ήμουν το μαύρο πρόβατο».

«Είναι πολύ καλή παρέα αυτή, δεν πίνουν τίποτα. Είναι άγιοι άνθρωποι. Δηλαδή, αυτός ο... μπουζουξής... είναι πραγματικά άγιος. Δηλαδή, δεν πίνει, δεν καπνίζει, το έχει κόψει. Και η τραγουδίστρια, ας πούμε. Και το άλλο το παιδί. Δηλαδή, είναι όλοι πολύ καθαροί άνθρωποι. Πάρα πολύ. Δεν πίνουνε ούτε ένα τσιγάρο, ποτέ... Είναι πολύ καλοί άνθρωποι... Αλλά, δεν μπορώ να κάνω παρέα μαζί τους».

Το αξιακό σύστημα

Η κουλτούρα της χρήσης διακατέχεται και από αξίες. Πολλές από αυτές εκφράζουν αξίες του κυρίαρχου αξιοκανονιστικού συστήματος ενώ εντοπίζονται και κάποιες ιδιαίτερες αξίες και κώδικας συμπεριφοράς.

Αλληλεγγύη και συντροφικότητα χαρακτηρίζει τον κόσμο της ουσι-οεξάρτησης, όπου οι μεγαλύτεροι, οι περισσότεροι «άρρωστοι» απλώνουν ένα πέπλο προστασίας απέναντι στους ανυποψίαστους, τους «αθώους», τους αρχάριους, τα νέα μέλη. Φαίνεται πως στην κουλτούρα της χρήσης οι ιεραρχίες διαγράφονται με όρους «μεγαλύτεροι – μικρότεροι», «περισσότερο – λιγότερο άρρωστοι», «έμποροι-χρήστες», αλλά και ανάλογα με το είδος της ουσίας χρήσης που καθορίζει και το είδος του εθισμού. Η γνωριμιοκρατία επίσης «καλά κρατεί».

«Με παρακινούσαν να φύγω... η ίδια η παρέα. Όχι ένα παιδί, όχι δύο... Ήταν και μεγαλύτεροι και συνομήλικοι. Πιο πολύ μεγαλύτεροι».

«Είχαμε γίνει κολλητές, που λέμε. Και με την οποία... δεν αρχίσαμε μαζί, αλλά συνεχίσαμε μαζί. Είχαμε κοινές παρέες, δηλαδή, και όλα αυτά... Κι επίσης, αυτή έπεσε πρώτα στην ηρωίνη από μένα. Και επίσης δεν μου έδινε... προστατεύαμε λίγο ο ένας τον άλλο. Και επίσης και σε μια άλλη παρέα που είχα μπει μεγάλη, που παίρναμε χασίς... ήταν και κάποιοι άλλοι, πιο μεγάλοι από εμάς, οι οποίοι μας κάνανε πλύση εγκεφάλου για την ηρωίνη. Δηλαδή, για να μην πέσουμε στην ηρωίνη. Υπήρχε, δηλαδή, τότε, ένας διαχωρισμός. Ότι, εντάξει, άλλο αυτό, άλλο εκείνο. Αλλά, παρόλα αυτά, πέσαμε όλοι, σχεδόν».

«Μια φορά που είχα κάνει υποτροπή, με έδωσε στεγνά στους δικούς μου, ακριβώς για να σταματήσω. Τους πήρε τηλέφωνο... Και... δεν με άφηνε να μιλάω με χρήστες. Γενικά, ήταν πολύ κατά της χρήσης. Άσχετα που και ο ίδιος κάποτε είχε σχέσεις μ' αυτά».

«Και μέχρι και σήμερα με στηρίζει, τον στηρίζω».

«Προσπαθούσα να βοηθήσω κι άλλα παιδιά να κόψουν, μέσα από τις γνωριμίες που είχα».

«Νομίζω ούτε στον εχθρό σου μπορείς να ευχηθείς κάτι τέτοιο... Να ευχηθώ μέσα από την ψυχή μου, δηλαδή, μην μπει άλλος άνθρωπος μέσα στις ουσίες».

Ο κόσμος της ουσιοεξάρτησης κατατράχεται από κινδύνους, δυσανάλογο ρίσκο, αστάθεια, ψεύδη και κακίες, παράνομες δραστηριότητες. Ο βίος χαρακτηρίζεται από καθημερινές πρακτικές που προσιδιάζουν στην πορεία μέσα στη χρήση. Σε κάποιες αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων γυναικών, η έμφαση τίθεται στον κίνδυνο για την ίδια τη ζωή. Σε άλλες, το ρίσκο σχετίζεται με την υγεία ή το επίσημο σύστημα άσκησης κοινωνικού ελέγχου. Αναφορικά με αυτό το τελευταίο στην παρούσα έρευνα διαπιστώνεται ότι η σχέση χρήσης και εγκληματικότητας – παραβατικότητας, οπωσδήποτε παρούσα, εμφανίζεται σήμερα περισσότερο αμβλυμένη σε σχέση με προηγούμενες ιστορικές περιόδους όταν η ποινική αντιμετώπιση της χρήσης ήταν περισσότερο αυστηρή.⁵⁹ Ωστόσο, ανασφάλεια και αβεβαιότητα κυριαρχούν στην καθημερινότητα των γυναικών της έρευνάς μας.

«Εντάξει, κινδύνεψα... όλος αυτός ο κίνδυνος και η ανασφάλεια...».

«Με το πού ήρθε η χρήση... ξεκίνησε η κλίμακα από το λιγότερο παραβατικό και σιγά-σιγά ανέβαινε στον πιο επικίνδυνο».

«Εκείνος δεν έκανε τόσο πολύ χρήση. Έκανε, βέβαια, εμπόριο... εκεί ήταν πιο δύσκολα. Γιατί κι εγώ είχα ήδη αρκετά χρόνια αρρωστήσει. Δυσκολευόμουν».

«Ήταν φρίκη, μες στα ναρκωτικά. Φρίκη ήτανε».

59. Βλ. ενδεικτικά, Κίτσιος (2002), σελ. 173-226.

«Γιατί οδηγήθηκα εκεί; Από τις ουσίες, σίγουρα. Από αυτά που έζησα μέσα από τις ουσίες. Από τους βιασμούς, από το ξύλο. Από όλη αυτήν την κατάσταση».

«Ναι, έμεινα αρκετά (στην Ιταλία). ... Έμεινα στον δρόμο, όμως. Στον δρόμο κοιμόμουν. (Ήταν)... επικίνδυνο.. Πάρα πολύ, αλλά... Και ο τρόπος που έφτασα στην Ιταλία ήταν πολύ επικίνδυνος... Είναι κομμάτι που δεν το αγγίζω αυτό... (συγκίνηση) ... Τέλος πάντων, γενικότερα, όσο είσαι στη χρήση... αρχίσεις και παίζεις πολύ με τον κίνδυνο. Πάρα πολύ. Και όταν είσαι σε μία ξένη χώρα... Με τον τρόπο που έφτασα, μου πήραν και την ταυτότητα, για να μην μπορέσω να πάω πουθενά. Έτσι (...) τέλος πάντων. Είχε πολύ κίνδυνο το να ζεις στον δρόμο, να κοιμάσαι στον δρόμο. Πέρα από τον κοινωνικό κίνδυνο, της υγείας τον κίνδυνο... τρεις πνευμονίες είχα πάθει. Γιατί κοιμόμουν με μείον 30 βαθμούς, ας πούμε, στο πάτωμα. Με χιόνια δίπλα μου. Είχε πολλούς κινδύνους, η αλήθεια είναι».

«Με κοροϊδεψαν κιόλας... δεν ήτανε ηρωίνη αυτό που μου δώσανε. Κατάλαβαν ότι δεν έχω καμία σχέση, δηλαδή, με τον τρόπο που πας, καταλαβαίνουν. Εδώ και μετά κοροϊδεύεσαι κιόλας όταν είσαι και μέσα στις ουσίες. Και να είσαι άρρωστος και να σε κοροϊδέψουν, μόνο και μόνο για να σου πάρουν τα λεφτά!».

«Αυτός ο άνθρωπος κουβαλούσε χιλιάδες μάσκες, οι οποίες αλλάζανε συνέχεια. Δηλαδή, ήταν... σαν να έχω έναν άλλο άνθρωπο κάθε φορά. Κι έπαιρνε πολύ χρόνο, μέχρι να μπορέσω να φτάσω σε ένα πεδίο επικοινωνίας».

«Πού θα βρω λεφτά; Μήπως έχει απεργία; Μήπως δεν προλάβω να πάω; Θα τον βρω αυτόν εκεί; Θα είναι καλή αυτή που θα μου δώσει; Θα μου φτάσει; Δεν θα μου φτάσει; Μετά πού θα ξαναβρώ; Μήπως με πιάσει η αστυνομία πριν προλάβω να γίνω καλά... Δεν υπάρχει αυτό... Κάθε μέρα πρέπει να πίνεις. Και όχι μία φορά τη μέρα... Ήταν ανάλογα και σε τι κατάσταση βρισκόσουν την κάθε περίοδο».

Πρόκειται για μια ζωή μέσα στη βία, την αρρώστεια και το θάνατο. Οι σχέσεις συνήθως είναι σχέσεις εκμετάλλευσης αλλά και ανταλλαγών που χαρακτηρίζονται κυρίως από ένα ιδιώνυμο πέπλο προστασίας.

«Πεθαίνεις, ας πούμε, με τα ναρκωτικά».

«Δεν υπήρχε σωτηρία από αυτό».

«Δεν περιγράφεται ούτε μία μέρα ενός τοξικομανή. Απλά, προσπαθείς κάθε μέρα να μείνεις ζωντανός. Να φοβάσαι να ξυπνήσεις το πρωί. Να κοιτάς όλη την ώρα το ρολόι, γιατί ξέρεις ότι σε λίγο δε θα μπορώ να περπατήσω, δε θα μπορώ να πάω πουθενά, για να βρεις... απλά να στέκεσαι στα πόδια σου».

«Όταν άρχισε να αρρωσταίνει κι εκείνος κι εγώ... Υπήρχε μία κατάσταση πολύ δύσκολη... Μείναμε και στα σκοτάδια, μείναμε και σε συνθήκες άσχημες».

«Εγώ φροντίζα κάπως όλους. Και με φροντίζανε, βέβαια, με τον τρόπο τους... Δηλαδή, αυτά είναι δίνεις και παίρνεις κάπως».

Αλλαγές και μετασχηματισμοί του τοπίου της ουσιοεξάρτησης

Κοινή είναι η πεποίθηση των ερωτώμενων γυναικών της έρευνάς μας ότι και στο πεδίο της ουσιοεξάρτησης η κοινωνική δυναμική έχει επιφέρει μικρότερες ή μεγαλύτερες αλλαγές με την πάροδο του χρόνου. Οι σχετικές όμως αποστροφές του λόγου χαρακτηρίζονται από ρομαντισμό και εξιδανίκευση.

«Τότε, ακόμα ήταν λίγο πιο αγνά τα πράγματα. Δηλαδή, ναι μεν είχαμε πέσει όλοι μέσα σ' αυτό και το υπερασπιζόμασταν, αλλά δεν υπήρχε ακόμα αυτή η σκληρότητα... Δεν είχε δημιουργηθεί».

Έτσι, κάποιες φορές το πεδίο της ουσιοεξάρτησης εμφανίζεται στο λόγο των ερωτώμενων γυναικών με εικόνες μιας απατηλής αθωότητας. Σε άλλες αποστροφές του λόγου των ερωτώμενων γυναικών ωστόσο διαπιστώνεται η δυσκολία εξουδετέρωσης του στίγματος παρά το ότι πλέον οι μύθοι και οι πραγματικότητες γύρω από την ουσιοεξάρτηση έχουν διαλευκανθεί, η κοινωνική ανοχή έχει διευρυνθεί, η ενημέρωση είναι ευρεία και συνεχής και η ιατρικοποίηση του ζητήματος έχει σχετικά αμβλύνει τις συνέπειες της αποκλειστικής άσκησης της ποινικής καταστολής.⁶⁰

60. Συντασσόμαστε με την άποψη ότι η ουσιοεξάρτηση σήμερα, υπό καθεστώς ποινικοποίησης της χρήσης, κινδυνεύει από τη συρροή διπλού κοινωνικού στιγματισμού: ιατρικού και ποινικο-εγκληματολογικού. Με αυτόν τον τρόπο οι κοινωνικοί όροι του στίγματος μάλλον διευρύνονται παρά απομειώνονται. Η απεγκληματοποίηση της χρήσης από μόνη της δεν μπορεί να επιφέρει εξουδετέρωση του στίγματος. Το ίδιο ισχύει

«Επειδή ο κόσμος παλιά είχε λίγο την άγνοια, ήτανε ο πρεζάκιας, ας πούμε, δηλαδή τον δείχνανε με το δάχτυλο. Τώρα... νομίζω ότι ο κόσμος είναι λίγο πιο ευαισθητοποιημένος, λίγο πιο ευαίσθητος επάνω, πάνω στο θέμα... ίσως επειδή έχει παραγίνει το κακό... πάρα πολύ. Όταν ίσως γνωρίζεις κάποιον γείτονα, ο οποίος έχει μπλέξει, μέσα στην οικογένεια κάποιος,... βλέπω ότι ο κόσμος είναι λίγο πιο ευαισθητοποιημένος τα τελευταία χρόνια, με παλιότερα, πιστεύω. Γιατί τότε ήταν πολύ δακτυλοδεικτούμενοι, ας πούμε ή μακριά από μένα..... Πολύ έντονα. ... Πάλι (όμως)... υπάρχει μεγάλη ... (απαξία)... Πολύ. Πολύ... Και είναι λυπηρό. Το καταλαβαίνω. Το καταλαβαίνω... και όταν δεν γνωρίζεις κάτι, εντάξει, ανθρώπινο είναι... Καμιά φορά μέχρι και στο μετρό και στο τρένο το βλέπω, ας πούμε. Υπάρχει, όμως, μία διαφορετική αντιμετώπιση. Δηλαδή, κάπως έχει γλυκάνει ο κόσμος... έχει λίγο αφήσει να καταλάβει ότι ο άλλος αρρώστησε».

Ως προς τις σχετικές πρακτικές αλλά και ως προς το κυνήγι της ουσίας, οι εμπειρίες των ερωτώμενων γυναικών αναδεικνύουν ότι υπό καθεστώς ποινικής απαγόρευσης της χρήσης και της συνεπούς με αυτήν ιατρικοποίησης της εξάρτησης οι σχετικές κοινωνικές πρακτικές παραμένουν λίγο ως πολύ αναλλοίωτες. Οι αλλαγές που διαπιστώνονται είτε αφορούν ποικίλους εξωραϊσμούς του αστικού τοπίου με αποτέλεσμα την μετατόπιση της διακίνησης, είτε τις τιμές οι οποίες εξαρτώνται από τη ζήτηση, είτε τις ουσίες με την προσθήκη πολλών νέων συνθετικών και ιδιαίτερα εξαρτησιογόνων οσκευασμάτων. Η γενικότερη αίσθηση είναι πως το πρόβλημα είναι μεγάλο, η σχετική βούληση αντιμετώπισης από την πολιτεία ισχνή και οι προτεραιότητες της κρατικής / κοινωνικής πολιτικής άλλες.

«Ήταν εύκολο να βρεις τις ουσίες, εκείνα τα χρόνια... Δηλαδή, οι παρέες τις βρίσκανε... Εγώ δεν πλήρωνα για να κάνω χρήση... χασίς. Όποιος είχε... έβαζε και κάναμε κοινή χρήση... Ήταν πολύ εύκολο τότε... Με την ηρωίνη, ε, εντάξει. Την ηρωίνη... ό,τι κάνουμε όλοι. Και δούλευα και μεσολαβούσα, για να βγάλω, ας πούμε, εγώ το δικό μου. Και έπαιρνα, ξέρω εγώ, και από τους γονείς μου έχω πάρει χρήματα... Και φανερά, με εκβιασμό. Με εκβιασμό συναισθηματικό, δηλαδή, ότι εντάξει (...) θα με αφήσετε να πεθάνω;».

«Η μυρωδιά του σουβλατζιδικου... Μου έφερε τέτοιες μνήμες. Σύριγγες, ανθρώπους να προσπαθούν να πάρουν τη δόση τους εκεί πέρα, φάρμακα,

και με την ιατρικοποίηση της χρήσης. Βλ. σχετικά Lindersmith (1940), σελ. 914-920· Lindersmith (1965)· Lindersmith (1968).

αστυνομία. Τι να πω;... Δηλαδή, μια μυρωδιά μου έφερε όλες τις εικόνες αυτές. Γιατί άλλαξε τελείως, έγιναν όλα, τώρα, τα μαγαζιά εδώ. Γιατί... δεν είναι όπως ήταν... Είναι λίγο περίεργο το να ξαναγυρίζεις εδώ και να θυμάσαι έτσι, πώς ήταν αυτό εδώ μέσα. Και μου ήρθανε όλες οι εικόνες έτσι, μέσα σε ένα δευτερόλεπτο... η εικόνα αυτή, που έβλεπα. Την αστυνομία... τους ανθρώπους εκεί, πού είναι ο τέτοιος, να ψωνίσω, πού θα πάω να πω, να γίνω καλά».

«Είναι εύκολο... πώς πας στο περίπτερο να πάρεις μια μπίρα, ένα πακέτο τσιγάρα. Τόσο εύκολο, εννοείται. Οι πιάτσες είναι παντού. ... Μ' αυτήν τη σχέση που ήμουν... που μπήκα στην αρχή στην ηρώνη, έπαιρνε και για άλλα παιδιά. Και ο συγκεκριμένος αράπης... του έδινε δώρο κάποια ποσότητα... Και έτσι έβγαине η χρήση στην αρχή. Αργότερα, εγώ είχα πιάσει και δουλειά, όλα μου τα λεφτά πήγαιναν εκεί».

«Τα τελευταία χρόνια... και που έφυγα από τις πιάτσες... άρχισα να βλέπω πολύ νεαρά άτομα. Δηλαδή, παιδάκια ακόμα με ακμή, που καταλάβαινες ότι είναι ακόμα στο σχολείο ή ο,τιδήποτε. Όπως εγώ... ήμουν στα 16.... Καταλάβαινες ότι είναι πολύ νεαρή ηλικία. Και από ό,τι ακούω... δεν έχει αλλάξει αυτό. Απλά νομίζει ο κόσμος ότι σαν να έχει καλύτερεύσει η κατάσταση. Δεν έχει αλλάξει, όμως, τίποτα, νομίζω».

«Αν έχεις λεφτά;... Ναι... Ναι. Πολύ εύκολο. Τίποτα δεν είναι. Δυστυχώς. Δυστυχώς... Δηλαδή, άμα θέλεις να αναζητήσεις... μπορεί στην αρχή λίγο να δυσκολευτείς... Όπως εγώ, την πρώτη φορά πήγα μόνη μου στην Ομόνοια... και καθόμουνα πόση ώρα, δεν θυμάμαι, μπορεί να καθόμουν κάνα δώρο και... Αλλά δεν μπορούσα να κάνω την κίνηση γιατί φοβόμουν, ήταν η πρώτη φορά που πήγαινα. Και απλά έβλεπα τις κινήσεις τους. Και λέω: τώρα τι πρέπει εγώ να πω; Και τι πρέπει να κάνω. Και καθόμουνα τόση ώρα... Δυστυχώς, είναι εύκολο... Εγώ, μέχρι που, όταν ήταν δραχμές, έκα-νε, ας πούμε, 1.500 δραχμές η μία δόση. Μετά ήταν 10 ευρώ, 8 ευρώ; 8,5; ... Φαντάζομαι ότι τώρα μπορεί να είναι και πιο φθηνά... Είναι σίγουρο ότι έχει κατέβει η τιμή από τότε που πρωτοέκανα εγώ».

«Εντάξει, είναι μεγάλη η μάλιστα των ναρκωτικών πλέον... Ναι, έχει αυξηθεί,... Κι όχι μόνο αυτό. Έχουν πέσει οι ηλικίες. Έχουν μπει στην πιάτσα νέες ουσίες, οι οποίες είναι τραγικά επικίνδυνες. Τραγικά επικίνδυνες. Σίγουρα έχετε ακούσει γι' αυτό το σίσα... και αυτό το φεντνίλ... το οποίο σκοτώνει. Κι εγώ αυτό έπινα... Και στις 16 μέρες, είχα 16 overdose... Κάθε μέρα. Κάθε μέρα... Δε θέλει να βοηθήσει (το κράτος). Άμα ήθελε, δε θα

υπήρχε αυτός ο χαμός. Βγαίνει πολύ χρήμα από αυτό το πράγμα. Βγαίνει πολύ χρήμα. Από πού να το πιάσεις;... Όλοι εμείς, αυτού του παρελθόντος, τα έχουμε δει στα μάτια μας... Δε θα βγει άκρη, όχι... Έτσι λέω».

Διαδρομές από και προς τη θεραπεία. Μύθοι και αλήθειες

Η κουλτούρα της ουσιοεξάρτησης πάντοτε –σε όλα τα κοινωνικά συστήματα και όλες της εποχές– διακατέχεται από πανομοιότυπους μύθους που σχετίζονται με τους όρους της εξάρτησης αλλά και της απεξάρτησης. Οι ουσιοεξαρτημένοι πιστεύουν ότι διαθέτουν ανοσία στην ουσιοεξάρτηση. Οι περισσότεροι θεωρούν ότι μπορούν και την ελέγχουν και ότι μπορούν οποιαδήποτε στιγμή να απομακρυνθούν από την κακή αυτή συνήθεια και μάλιστα με ατομική προσπάθεια.

«Είχα στο μυαλό μου... ότι το είχα *under control*».

«Τα τελευταία χρόνια... της χρήσης, έκανα πολλές προσπάθειες να σταματήσω, μόνη μου, όχι με θεραπευτικά προγράμματα... Αλλά δε δούλεψε».

Ζώντας την αβεβαιότητα της καθημερινής διασφάλισης της δόσης για να «είναι καλά», δυσκολεύονται να ακολουθήσουν με συνέπεια κάποια θεραπευτική αγωγή ή πρόγραμμα. Δυσκολεύονται επίσης να ακολουθήσουν προγράμματα υποκατάστασης λόγω της ανοχής που έχουν αναπτύξει στην ουσία εξάρτησης ή και στην πολυεξάρτηση.

«Το βράδυ, όταν πήγαινα σπίτι ... υπήρχε και πρέζα έκανα και τη χρήση... Γιατί δεν μου φτάνανε».

Όπως προκύπτει από την κατάθεση των θεραπευτικών εμπειριών των γυναικών της έρευνάς μας το θεραπευτικό αποτέλεσμα συναρτάται με τρεις κυρίως παραμέτρους: τη βούληση για εθελουσία έξοδο από τον κόσμο της ουσιοεξάρτησης, την καταλληλότητα του θεραπευτικού προγράμματος ανά περίπτωση ουσιοεξαρτημένου ατόμου, ένα δίκτυο προστασίας κατά την ενταξιακή διαδικασία. Ως γυναίκες, μάλιστα, οι ερωτώμενες της έρευνάς μας επανειλημμένα τόνισαν την ανάγκη ιδιαίτερης φροντίδας για τις γυναίκες ουσιοεξαρτημένες.

«Δεν είχα πάρει κάτι στα σοβαρά... Τώρα το βλέπω σοβαρά. Πιο πριν, δεν είχα σκοπό να σταματήσω».

«Έκανα μία προσπάθεια, η οποία ήταν αποτυχημένη. Δεν μπόρεσα... Και δυστυχώς, ξανάρχισα τις ουσίες και ξανά από την αρχή».

«Δεν υπάρχει συνταγή στην αποτοξίνωση. Για καθέναν είναι κάτι τελείως διαφορετικό.».

«Εντάξει, για τις γυναίκες... Να υπήρχε ίσως και κάτι που να είναι μόνο για γυναίκες... Ίσως να χρειάζεται και... ειδικά... για τα γυναικεία θέματα, ας πούμε. Ίσως να είναι καλό... Φαντάζομαι ότι και άλλες γυναίκες θα το θέλανε αυτό. Παράλληλα με το άλλο (το μεικτό ομαδικό πλαίσιο)».

«Το μυαλό μου δεν είχε θεραπευτεί. Δεν είχα κάνει τη δουλειά που έπρεπε, με τον εαυτό μου... πάνω από όλα πρέπει να το θέλεις εσύ... Να δεχθείς ότι είσαι άρρωστος και πρέπει να ζητήσεις βοήθεια».

Όσο ζω, ελπίζω;

Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι οι αποθεραπευόμενες ουσιοεξαρτημένες «μέσα σε αυτή τη διαδικασία μεταμόρφωσής τους από αντικείμενα ταπεινωτικής βίας σε κοινωνικά υποκείμενα αποκτούν συνείδηση της τεράστιας δύναμης που κρύβουν μέσα τους και γίνονται ικανές να διεκδικούν με ψηλά το κεφάλι όλα όσα έχουν στερηθεί μέχρι τώρα και πάνω απ' όλα το δικαίωμα σε ό,τι πιο ανθρώπινο υπάρχει στον άνθρωπο: το δικαίωμα στην αξιοπρέπεια».⁶¹

Με βάση τα ευρήματα της παρούσας διερεύνησης διατάζουμε να ασπαστούμε ως παν-γενικεύουσα αυτήν την διαπίστωση. Και ενώ, αναντίρρηση, ο ισχυρισμός αυτός αποδεικνύεται πως ισχύει σε αρκετές από τις περιπτώσεις που κι εμείς συναντήσαμε, εντοπίζονται και περιπτώσεις που υποδεικνύουν μια επιφύλαξη των ερωτώμενων γυναικών για το δικαίωμά τους τόσο στην ελπίδα όσο και στο όνειρο. Επιπρόσθετα, ο αγώνας για βιοπορισμό και επιβίωση εντός-εκτός χρήσης, εντός-εκτός θεραπείας και μάλιστα εν μέσω παρατεταμένης οικονομικής κρίσης των γυναικών της έρευνάς μας φαίνεται πως ενστάλλαξε στην ψυχή και το μυαλό τους δυσπιστία για την πραγμάτωση ακόμη και των στοιχειωδέστερων ανθρώπινων προσδοκιών για το μέλλον. Μια κάποια καχυποψία διακατέχει τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας όχι μόνο για την κοινωνία και τις υποσχέσεις της αλλά και για την ειμαρμένη. Ένα νέο είδος φόβου εντοπίζεται που φαί-

61. Μάτσα (2013), σελ. 29.

νεται να συνεχεται με την ύβρη. Τα κοινωνικά υποκείμενα της έρευνάς μας διακατέχονται από αμφιθυμία αναφορικά με το όνειρο και την ελπίδα: από τη μια εμφανίζονται να διστάζουν να ονειρευτούν «μεγαλεία», κυρίως για να μη βιώσουν μια ακόμη ματαιώση, ενώ από την άλλη προσλαμβάνουν την ηθελημένη και σκοπούμενη άρνησή τους στο όνειρο ως μαγνήτη μιας ιδιάζουσας τιμωρίας. Είναι σαν να αποτάσσονται το όνειρο για να μην προκαλέσουν μέσα από ανεπίτρεπτες σε αυτές προσδοκίες την μήνι των Θεών.

«Να σου πω την αλήθεια, φοβάμαι να σκεφτώ και να ονειρευτώ, γιατί πολλές φορές έκανα σχέδια και δε γινόντουσαν και μετά απογοητεύομουν. Οπότε, είμαι λίγο σ' αυτό μαζεμένη. Ξέρω ότι είναι άσχημο να μην κάνω, να μην έχω στόχους και αυτά και όνειρα. Μικρούς στόχους βάζω. Μ' αρέσει να κάνω ταξίδια. Οικογένεια δεν πρόκειται να κάνω. Κι ευτυχώς που δεν έκανα. Όχι ότι δεν μου τύχαινε. Οι καταστάσεις, όμως, ήταν τέτοιες, που δεν ήθελα να κάνω οικογένεια, για να μην τραβήξουν τα παιδιά αυτά που τράβαγα... Γιατί δεν θα μπορούσα να μεγαλώσω όπως έπρεπε τα παιδιά... Ναι, δε θα έκανα κάτι τέτοιο, οικογένεια, ειδικά μέσα στη χρήση... Αν και πολλές φορές έχω πει “ποτέ δε θα έκανα αυτό” και τυχαίνει καμιά φορά και το... Αυτό που λες ποτέ, που λέμε ποτέ μη λες ποτέ, γιατί είναι τιμωρία, σου έρχεται. Εγώ το έχω δει στη ζωή μου».

Σε άλλες περιπτώσεις, αυτός ο φόβος εκφέρεται κεκαλυμμένος, με τις ελπίδες, τις προσδοκίες και τα όνειρα να αποστασιοποιούνται από το ίδιο το κοινωνικό υποκείμενο και να αντικειμενικοποιούνται μέσα από μια μετάθεση στο μέλλον. Πρόκειται για ρητές αναφορές στη μεταβίβαση της συλλογικής εμπειρίας στις «γενιές που έρχονται».

«Εγώ ελπίζω και βασιζομαι σε ένα πράγμα. Να προσπαθήσουμε τις νέες γενιές που έρχονται, τα παιδιά μας, να κάνουμε ευτυχισμένα παιδιά. Αυτός είναι ο εχθρός των ναρκωτικών, ένα ευτυχισμένο παιδί. Μόνο αυτή είναι η ελπίδα μου... Πραγματικά, αυτή είναι η ελπίδα μου.. Είναι ο μόνος εχθρός των ναρκωτικών και γενικά της εξάρτησης».

Κατά την άποψή μας, οι παραπάνω παραπομπές στο λόγο των υποκειμένων της έρευνάς μας αναδεικνύουν και μία αίσθηση ήττας, ματαιότητας και ματαιοπονίας. Αυτή η αίσθηση μοιάζει να απευθύνεται στην κοινωνία ως ένα αγωνιώδες αίτημα αποτελεσματικής κοινωνικής προστασίας στο δρόμο προς την κοινωνική ένταξη/επανένταξη.

Αντί επιλόγου

Με την προκαταρκτική αυτή διερεύνηση όψεων ουσιοεξάρτησης γυναικών στην Ελλάδα της κρίσης μπορέσαμε να ικνηλατίσουμε παραδοσιακές και νέες κοινωνικές πρακτικές που σχετίζονται με την ουσιοεξάρτηση. Όπως αναφέραμε και εισαγωγικά, η φύση και ο χαρακτήρας της διερεύνησής μας δεν προσφέρονται για γενικεύσεις. Μπορούμε, όμως, να ισχυριστούμε ότι με βάση ένα αρχικό ερευνητικό *πλησίασμα* της βιωμένης εμπειρίας και της τροχιάς ζωής ουσιοεξαρτημένων γυναικών στη χώρα μας εν μέσω οικονομικής κρίσης, μπορέσαμε να ικνηλατίσουμε τις σχέσεις, αλληλεξαρτήσεις και διαδράσεις ανάμεσα σε μια αλληλουχία κρίσεων: κρίσεων ταυτότητας και φύλου, κρίσεων ουσιοεξάρτησης και θεραπείας, κρίσεων ηθικών (αξιών) και οικονομικών.

Βασικές μας υποθέσεις και ερωτήματα απέκτησαν μια επιπλέον εμπειρική επιβεβαίωση: μπορέσαμε να διαπιστώσουμε εκ νέου την περισσότερο ευάλωτη θέση των γυναικών ουσιοεξαρτημένων από τους άνδρες ουσιοεξαρτημένους. Μπορέσαμε να πλησιάσουμε τα πολλαπλά τιμήματα της χρήσης και της ουσιοεξάρτησης που σχετίζονται ευθέως με τη διάκριση κατά φύλο στη σύγχρονη κοινωνία. Με αυτόν τον τρόπο αναδείχθηκαν νέες όψεις της ανισότητας κατά φύλο στον σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό αλλά και τον κρατούντα καταμερισμό εργασίας. Μπορέσαμε να διαπιστώσουμε εκ νέου την σχετική πολιτισμική αυτονομία του τοπίου της ουσιοεξάρτησης, το οποίο χαρακτηρίζεται από επιπρόσθετες ταυτοτικές εκδιπλώσεις και αναδιπλώσεις, ιεραρχίες, προτεραιότητες. Χαρακτηρίζεται επιπλέον από ιδιάζουσες διακρίσεις, αποκλεισμούς και σύνορα αλλά και ιδιοπαθείς προσλήψεις αξιών.

Επιπρόσθετα, η παρούσα ερευνητική εμπειρία μας έδωσε την ευκαιρία να επιβεβαιώσουμε εμπειρικά και πάλι τις βαθιές ρίζες των κοινωνικών περιχαρακώσεων, των στερεοτύπων και του κοινωνικού στίγματος που, όπως αποδείχτηκε, για μια ακόμη φορά, αναφορικά με την ουσιοεξάρτηση, είναι βαθιά ριζωμένα στο συλλογικό ασυνείδητο και εξακολουθούν να υπηρετούν την κοινωνική συνοχή και να επιβεβαιώνουν το κυρίαρχο σύστημα αξιών. Ως εκ τούτου και οι ουσιοεξαρτημένες γυναίκες της έρευνάς μας –όπως και άλλες κοινωνικές κατηγορίες– λειτουργούν όπως ο αποδιοπομπαίος τράγος του

Φουκώ για την ενίσχυση των κοινωνικών ορίων και συνόρων μιας κοινωνίας που ταραίζεται.⁶²

Η κοινωνική έρευνα, όπως έχουμε τονίσει και αλλού, είναι μία βιωματική εμπειρία. Ας αναστοχαστούμε και εμείς ως γυναίκες - ερευνήτριες που τη διενεργήσαμε, με βάση και τις βιωμένες εμπειρίες των υποκειμένων της έρευνάς μας, τη θέση και το ρόλο της γυναίκας στο σύγχρονο κοινωνικό σχηματισμό.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσσον

- Αρτινοπούλου, Β. κ.ά. (2003). *Ενδοοικογενειακή βία κατά των γυναικών*. Αθήνα: ΚΕΘΙ.
- Αρτινοπούλου, Β. (2006). *Ενδοοικογενειακή κακοποίηση γυναικών*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Αστρινάκης, Α. και Στυλιανούδη, Λ. (1996). *Χέβυ μέταλ, ροκαμπίλι και φανατικοί οπαδοί. Νεανικοί πολιτισμοί και υποπολιτισμοί στη Δυτική Ατική*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Αφουξενίδης, Α. (επιμ.) (2012). *Ανισότητα στην εποχή της κρίσης*. Αθήνα: Προπομπός.
- Βαρίκα, Ε. (2005). *Με διαφορετικό πρόσωπο. Φύλο, διαφορά και οικουμενικότητα*. Αθήνα: Κατάρτι.
- Δεμερτζής, Ν. και Ρουδομέτωφ, Β. (2011-2012). Πολιτισμικό τραύμα: μια προβληματική της πολιτισμικής κοινωνιολογίας. Ειδικό τεύχος αφιέρωμα «Πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 28, σελ. 1-20.
- Δεμερτζής, Ν. κ.ά. (επιμ.) (2017). *Το Κοινωνικό Πορτραίτο της Ελλάδας, 2016-17*. Αθήνα: ΕΚΚΕ – ΙΟΝ.
- Επιστήμη και Κοινωνία* (2013-2014). Ειδικό θεματικό αφιέρωμα «Αιτίες της κρίσης», 31.
- Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* (2011). Ειδικό τεύχος «Η Ελλάδα σε Κρίση», 134-135. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Goffman, E. (2001). *Στίγμα. Σημειώσεις για τη διαχείριση της φθαρμένης ταυτότητας*. Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Stevens, Ch. (2019). *Το στίγμα*. Αθήνα: Διόπτρα.
- Hobsbawm, E. (2013). *Θρυμματισμένοι καιροί: Κουλτούρα και κοινωνία στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κίτοιος, Γ. (2002). Εγκληματικότητα χρηστών ναρκωτικών ουσιών και κοι-

62. Βλ. Foucault (1984).

- νωνικός αποκλεισμός. Στο Χ. Ζαραφονίτου και Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Ναρκωτικά. Τάσεις και εγκληματολογικές διαστάσεις στη σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα* (σελ. 173-226). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Κοινωνιολογική Επιθεώρηση (2014). Ειδικό θεματικό τεύχος «Η Κρίση», 1. Αθήνα: Ελληνική Κοινωνιολογική Εταιρεία.
- Κορωνάκη, Κ. (2011-2012). Περί πολιτισμικού τραύματος. Ειδικό τεύχος αφιέρωμα «Πολιτισμικό τραύμα», *Επιστήμη και Κοινωνία*, 28, σελ. 207-220.
- Κουκουτσάκη, Α. (2002). Χρήση ναρκωτικών. Ομοφυλοφιλία. Συμπεριφορές μη συμμόρφωσης μεταξύ ποινικού και ιατρικού ελέγχου. Αθήνα: Κριτική.
- Λιάπη, Μ. και Κόντου, Μ. (επιμ.) (2014). *Γυναικεία μετανάστευση στην Ελλάδα: Ποιοτικοί δείκτες και δυναμικές κοινωνικής ένταξης*. Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Μάτσα, Κ. (2012). *Το αδύνατο πένθος και η κρύπτη. Ο τοξικομανής και ο θάνατος*. Αθήνα: Άγρα.
- Μάτσα, Κ. (2013). *Ταπείνωση και ντροπή. Γυναίκες τοξικομανείς*. Αθήνα: Άγρα.
- Παπαδοπούλου, Δ. (2012). *Κοινωνιολογία του αποκλεισμού στην εποχή της παγκοσμιοποίησης*. Αθήνα: Τόπος.
- Σιμώνη-Λιόλιου, Μ. (2011). *Η εκμετάλλευση και η δολοφονία της παιδικής αθωότητας*. Αθήνα: Κηφισιά.
- Στρατηγάκη, Μ. (2006). *Το φύλο της κοινωνικής πολιτικής*. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Στριγγάρης, Μ. (1937). *Χαΐς: ψυχοπαθολογία, κλινική, κοινωνιολογία, εγκληματολογία του κανναβισμού*. Αθήνα.
- Ταταρίδου, Χ. (2002). Ανεργία, μορφές απασχόλησης και νομιμοποίηση των μηχανισμών κοινωνικού αποκλεισμού. Στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.), *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού* (σελ. 219-269). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Tisseron, S. (2014). *Οικογενειακά μυστικά*. Αθήνα: Άγρα.
- Τσαλικογλου, Φ. (1999). *Η ψυχολογία στην Ελλάδα σήμερα*. Αθήνα: Πλέθρον.
- Τσίγκανου, Ι. (1997). Το «κοινωνικό μειονέκτημα» της παραβατικότητας. *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, 22, σελ. 51-69.
- Τσίγκανου, Ι. (2002). Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού. Στο Ι. Τσίγκανου (επιμ.) *Οι εγκληματολογικές όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού* (σελ. 15-104). Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Υφαντής, Δ. (2017). *Τοξικομανία δι' ηρώνης. Η χρήση ουσιών στην Ελλάδα του Μεσοπολέμου*. Αθήνα: Άγρα.
- Φαρσεδάκης, Ι. και Συλίκος, Γ. (1995). *Ναρκωτικά. Νομική και εγκληματολογική διάσταση στην Ελλάδα και στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Θεωρία, Νομολογία, Υποδείγματα*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.
- Χαΐδου, Α. (2016). *Ναρκωτικά. Χρήση, εξάρτηση, κοινωνικός έλεγχος*. Αθήνα: Νομική Βιβλιοθήκη.

Ξενόγλωσση

- Becker, H.S. (1973). *Outsiders. Studies in the sociology of deviance*. U.S.A.: Free Press Paperback.
- Becker, H.S. (1992). Cases, causes, conjunctures, stories and imagery. In C.C. Ragin and H.S. Becker (eds.). *What is a case? Exploring the foundations of social inquiry* (pp. 205-216). Cambridge: Cambridge University Press.
- Benschop A., and Perez, A.O. (2013). Ethnic and gender specific patterns of drug – use. In Fountain, J. et al. *Snapshots of social drug research in Europe*. Lengerich: Pabst Science Publishing, pp. 32-34.
- Collins, R. (1979). *The credential society: A historical sociology of education and stratification*. New York: Academic Press.
- Lindersmith, A.R. (1940). The drug addict as a psychopath. *American Sociological Review*, 5, pp. 914-920.
- Lindersmith, A.R. (1965). *The addict and the law*. New York: Vintage.
- Lindesmith, A.R. (1968). *Addiction and Opiates*. USA: Albine Publishing Co.
- Murphy, R. (1988). *Social closure: The theory of monopolisation and exclusion*. Oxford: Clarendon.
- Parkin, F. (1979). *Marxism and class theory: a bourgeois critique*. London: Tavistock.
- Schur, E. (1962). *Narcotics addiction in Britain and America*. London: Social Sciences, Paperbacks.
- Smelser, N. (2004) Psychological trauma and cultural trauma. In J. Alexander et al., *Cultural trauma and collective identity*. Berkeley: University of California Press.
- Stake, R. (2003). Case Studies. In N. Denzin and Y. Lincoln, *Strategies of Qualitative Inquiry* (2nd edition) (pp. 134-164). Sage.
- Tsiganou, J. (2003). *Law-making on drugs and politics in Greece*. Athens: EKKE.
- Tsiganou, J. et al. (1999). *Young people at social disadvantage*. Working Paper, no 7. Athens: EKKE,
- Witz, A. (1992). *Professions and patriarchy*. London: Routledge.
- Young, J. (1971). *The drugtakers*. London: Granada.